

ESKİ TÜRKÇEDE SÖZCÜK AİLESİ OLARAK *adır-* VE AYRILMA KAVRAMI¹

Ahat ÜSTÜNER*

Murat AKA**

Öz: Kelime aileleri içerdiği kavramsal ilişkilere bağlı olarak birbirinden çok farklı kavram alanlarına işaret etmektedir. Eski Türkçede sıklık değeri bakımından önemli bir yere sahip olan *adır-* fiili de türevleriyle birlikte oldukça geniş bir kelime ailesi grubunu oluşturmaktadır. Bu sözcüklerin oluşturduğu kelime aileleri eski Türk yazı dilinin farklı kültür çevrelerinde fiziksel anlamlarının dışında mental, siyasi, sosyal ve bireysel olarak çok çeşitli anlamlar kazanmıştır. Oluşan bu anlamlar özellikle metafor ve metonimileşmeleriyle öne çıkmakta ve bazı durumlarda gramerleşmeye kadar giden daha ileri bir soyutlaşma sürecini de içermektedir. Bilişsel dilbilime göre farklı alanlar arası ilişkiler metafor, aynı alan içindeki ilişkiler metonimi olarak düşünülmektedir. Metaforlaşma süreci kaynak alandan hedef alan gerçekleşen bir haritalanma olarak kabul edilirken metonimi ise referans ilgisiyle aynı alan içerisindeki başka bir kavrama zihinsel erişim süreci olarak kabul edilmektedir. Bu çalışmada kavramsal metafor ve metonimi kuramı çerçevesinde Eski Türkçedeki **adı-/*ad-* kökünden türemiş olan sözcüklerin geçirmiş olduğu metafor ve metonimi süreçleri bilişsel anlam biliminin getirdiği bakış açısı içerisinde incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Eski Türkçe, *adır-*, Sözcük Ailesi, Ayırma, Metafor, Metonimi

adır- as a Word Family in Old Turkic and the Concept of Splitting

Abstract: Word families point to very different conceptual domains depending on the conceptual relationships they contain. The verb *adır-*, which has an important place in Old Turkic in terms of frequency value, forms a very large word family group together with its derivatives. The word families formed by these words have acquired a wide variety of

¹ Bu çalışma 15.04.2022 tarihinde, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD'nde savunulan "Metafor ve Metonimi Kuramına Göre Eski Türk Yazıtlarında Kavram Alanı İlişkileri" başlıklı doktora tezi çalışmasından yararlanılarak hazırlanmıştır.

*Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, E-posta: austuner@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7814-7200

**Arş. Gör. Dr., Fırat Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, E-posta: maka@firat.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1563-8982

mental, political, social and individual meanings other than their physical meanings in different cultural circles of the old Turkic written language. These meanings come to the fore especially through metaphors and metonymies and in some cases involve a further process of abstraction leading to grammaticalisation. According to cognitive linguistics, relations between different domains are considered as metaphor, and relations within the same domain are considered as metonymy. While the process of metaphorization is considered as a mapping from the source domain to the target domain, metonymy is accepted as the process of mental access to another concept within the same domain with reference interest. In this study, within the framework of conceptual metaphor and metonymy theory, the metaphor and metonymy processes of the words derived from the root *adı-/ad- in Old Turkic will be analysed from the perspective of cognitive semantics.

Keywords: Old Turkic, *adır-*, Word Family, Splitting, Metaphor, Metonymy

Giriş

Eski Türkçede ayrılık kavram alanı *adır-*, *ül-*, *böl-*, *seç-* *yar-* ve *öñi* biçimleriyle ifade edilmektedir. Söz konusu sözcüklerin bütün türevleri göz önüne alındığında bazı anlamlar ortaklaşırken diğer taraftan aralarında bir takım anlam farklarının da olduğu görülmektedir. Örneğin ayırma kavramıyla ilgili olan *ülüg*, “parça, kısım”; *bölök*, “bölüm, kısım”; *seç-*, “seçmek, ayırmak” gibi anlamlara gelirken *adır-* bütün türevleriyle birlikte “ayırılma, şaşırma, hayranlık, ölüm, sosyal ve bireysel ilişki” gibi hem kendi içerisindeki anlamlar arasında hem de diğer ayrılma ifade eden sözcükler arasında soyut ve somut alanda birbirinden çok farklı kavram alanlarına işaret etmektedir. Bu sözcüklerin Eski Türkçede belirlenebilen hem birincil hem de ikincil anlamlarına bakıldığında *adır-*, *üle-*, ve *böl-* eylemlerinin aslen fiziksel bir alana, *seç-* eyleminin ise mental bir alana işaret ettiği anlaşılmaktadır (Wilkens, 2021, s. 11, 192, 592, 822). Bir diğer ifadeyle, sözcükler her ne kadar ortak olarak temel ayrılma kavramını işaretlemiş gibi görünse de aslında sözcüklerin ikincil anlamlarında ya da diğer türevlerinde her zaman tam bir örtüşme bulunmamaktadır. Yakın kavram alanlarını işaretlemiş olan ya da yakın anlamlı görülen bu sözcüklerin ikincil anlamlarında gerçekleşen anlamsal ayrışma ve dağılımlar aslında kimi durumlarda birincil anlamlarının işaret ettiği fiziksel alanın bilgi yapısındaki temel bazı farklılıklara dayanmaktadır. Örneğin Eski Türkçede *adır-*, “ayırmak” ve “öldürmek” anlamına gelirken *böl-* eylemi “bölmek” anlamına gelir fakat “öldürmek” anlamına gelmez ya da *adırt* türevi “fark” anlamına gelirken *böl-* eyleminin türevlerinde veya kavram alanında “fark” kavramına rastlanmaz. Bu sadece eklerin işlevleri ile ilgili değil, aynı zamanda sözcüklerin işaret ettiği kavram alanlarının bilgi yapısıyla da ilgili bir konudur. *adır-* sözcük ailesi ayırma kavramı işaretlemesi bakımından diğer ayrılma sözcükleri arasında daha prototipik bir görünüme sahiptir. Bunun için ayırma kavramı etrafında Eski Türkçe *ad- kökünden türeyen *adır-* sözcük ailesinin farklı kavram alanlarıyla olan ilişkilerini belirlemek, üye sözcüklerin metaforlaşma ve metonimleşme süreçlerini, alanın bilgi yapısını ve diğer ayrılma ifade eden sözcüklerden olan farklarını ortaya koymak bakımından önem arz etmektedir.

1. Kelime Ailesi

Bilindiği üzere *kelime ailesi* terimi aynı kökten türemiş sözcüklerin oluşturduğu aileyi tanımlamak için kullanılır (Aksan, 1971, s. 254). Bir kelime ailesinin üyeleri arasında bir taraftan biçimsel ve anlamsal olmak üzere morfo-semantik bir ilişki söz konusu olurken, diğer taraftan üye sözcüklerin sadece anlamlarının işaret etmiş olduğu ilişkiler de vardır. Başka şekilde ifade etmek gerekirse, kelime aileleri, türevleri arasındaki ilişkiler aracılığıyla morfo-semantik ve bünyesindeki sözcüklerin çok anlamlılığını aracılığıyla da ayrıca semantik (morfo-semantik olmayan) ilişkilere sahiptirler. Sözcük ailesi içerisinde türevler ve anlamlar arası ilişkiler aslında kavramsal düzeydeki aynı ve farklı alanlar arası ilişkilere dayanmaktadır². Ağca aynı/benzer kavram alanı içerisinde anlam çeşitliliğine uğramış bir sözcüğün somutlaşma, soyutlaşma ve metaforlaşma semantik yöntemlerle birincil anlamlarından diğer anlamlara doğru çeşitlenmiş olabileceğini düşünür (Ağca, 2015, s. 202). Nitekim alan ilişkisi açısından bakıldığında tek başına mutlak bir kıstas olmamakla birlikte bilişsel dilbilime göre genellikle aynı alan ya da bilişsel model içerisindeki ilişkiler metonimi, farklı alanlar arası ilişkiler ise metafor ilişkisi olarak kabul edilir (Lakoff & Turner, 1989, s. 103; Evans & Green, 2006, s. 313). Çalışmada sözcük ailesi içerisindeki alan ilişkilerine de bu açıdan bakılacaktır. Yani sözcük ailesindeki aynı alan içi ilişkiler metafor ve alanlar arası ilişkiler ise metonimi olarak kabul edilecektir. Buna göre, Aksan'ın, özellikle farklı kavram alanlarının sözcük aileleriyle olan ilişkisinin eski Türk yazı dilinin tarihi ve gelişmişliği hakkında çok önemli kanıtlar sunduğunu belirtmesi oldukça yerinde bir tespit olarak görünmektedir (Aksan, 1971, s. 253). Bu sebeple çalışmada Eski Türkçenin sınırları içerisinde **adı-/*ad-* kökünden türemiş sözcüklerin oluşturmuş olduğu sözcük ailesi, bilişsel dilbilime göre alan (domain), metafor ve metonimi açısından ele alınacak, sözcüklerin anlam alanlarını hangi kavram alanı ilişkilerine göre oluşturdukları ve ayırma kavramının Eski Türkçede sahip olduğu fiziksel ve soyut bilgi yapısı ve anlam ilişkileri ortaya konulmaya çalışılacaktır. Bunun için incelemeye geçmeden önce kısaca bilişsel anlam bilim (cognitive semantics) anlayışı içerisinde metafor, imaj şeması ve metonimi terimlerine değinilecektir.

2. Metafor, İmaj Şeması ve Metonimi

Lakoff ve Johnson'a göre metaforlar sadece edebi ve mecazlı dilin dekoratif bir unsuru değil, insan zihninin en temel kavramlaştırma mekanizması ve akıl yürütme biçimi olarak öne çıkar. Metafor bu işleviyle gündelik hayatımızdaki kavramlarımızı yapıya kavuşturarak bireysel ve kültürel yaşantımıza yön veren bilişsel bir süreçtir. Bu yüzden Lakoff, insan düşüncesinin büyük ölçüde metaforik olduğunu ve büyük oranda metaforsuz bir düşüncenin mümkün olamayacağını ileri sürmektedir. Metaforda birbirinden çok farklı türdeki iki kavramdan biri diğerine göre anlaşılır ve kavramlaştırılır. Diğer bir ifadeyle soyut bir alan ya da kavramlar bütünü başka bir somut alana göre yapılandırılır (Lakoff & Johnson, 2015, s. 27-30). Daha da açmak gerekirse metafor esasında ontolojik ve epistemolojik olarak birbiriyle eşleşen iki farklı alandan oluşur. Biri somut ve fiziksel bir niteliğe sahip olan "kaynak alan", diğeri ise fiziksel alana göre yapılandırılmış olan ve soyut bir nitelik gösteren "hedef alandır". Ontolojik

² Farklı örneklerle kelimelerin ve kelime ailelerinin kavram alanlarıyla olan ilişkileri üzerine (Aksan, 2004), (Buran, 2006), (Ağca, 2015), (Azılı & Koç, 2021)'e bakılabilir. Özellikle Ağca (2015) ile Azılı ve Koç (2021) kavram kelime ve kelime ailelerindeki kavram alanı ilişkilerini metaforla ilişkilendirerek açıklamışlardır.

eşleşmeler, kaynak alandaki varlıklar ile hedef alandaki karşılığı olan varlıklar arasında gerçekleşirken epistemolojik eşleşme, kaynak alandaki bilgi yapısı ile hedef alandaki bilgi yapısının eşleşerek haritalanmasına dayanmaktadır (Lakoff, 1987, s. 386-387).

Lakoff ve Johnson imaj şeması (image schema) adı verilen bilişsel yapıların metaforik haritalanmalarda fiziksel ve somut bir temel sunarak kaynak alan işleviyle hizmet ettiğini öne sürer. Buna göre imaj şemaları bedensel tecrübeye bağlı olarak insanın çevresiyle duyuşsal ve algısal etkileşimi neticesinde soyut olarak ortaya çıkmış kavram öncesi yapılarıdır. Diğer bir ifadeyle doğrudan, teker teker tekrar eden gündelik fiziksel tecrübelerimizden yola çıkarak ilk aşamada oluşturduğumuz soyut, yalın - detaysız- şematik yapılarıdır. Johnson ve Lakoff'a göre imaj şemaları doğrudan fiziksel tecrübeden doğarak kavramsal yapı sistemimizin temelini oluşturdukları için aynı zamanda ileri seviyedeki soyut ve karmaşık kavramların yapılandırılmasına olanak sağlamaktadırlar. Yani soyut kavramlarımız bir şekilde imaj şemalarına dayandırılmak zorundadır. Söz gelimi TAŞIYICI (CONTAINER) imaj şemasına göre gündelik yaşantımızda kendi bedenimizi ve nesnelere sıklıkla başka bir şey (oda vb.) içerisinde veya dışında tecrübe ederiz. Bu fiziksel tecrübe temelinde mental olarak soyut ve şematik bir TAŞIYICI kavramı oluştururuz. Oluşturulan bu şematik yapı İÇ ALAN, SINIR ve DIŞ ALAN şeklinde bir takım temel yapısal unsurlara sahiptir. Böylece metaforik yansıtma (metaphorical projection) işlemiyle söz konusu imaj şematik yapı diğer soyut alanlara (faaliyet, duygu, düşünce vb.) aktarılır (Johnson, 1987, s. 65-100; Lakoff, 1987, s. 271-275, 277).

İmaj şemalarının sayısı sınırlı olmakla birlikte, Evans ve Green, literatürde sözü geçen imaj şemalarını, Johnson (1987), Lakoff (1987), Lakoff ve Turner (1989), Gibbs ve Colston, (1995) ve Cienki (1998)'den derleyerek şekildeki gibi sınıflandırıp bir araya getirmiştir (Evans & Green, 2006, s. 190):

UZAM	AŞAĞI-YUKARI, ÖN-ARKA, SAĞ-SOL, YAKIN-UZAK, MERKEZ-ÇEVRE, TEMAS, DÜZ, DİKEYLİK
İÇİNE ALMA	TAŞIYICI, İÇ-DIŞ, YÜZEY, DOLU-BOŞ, İÇERİK
HAREKET	HIZLANMA, ÇIKIŞ-YOL-VARIŞ
DENGE	EKSEN DENGESİ, TERAZİ DENGESİ, NOKTASAL DENGE, EŞİTLİK
KUVVET	ZORLAMA, TIKAMA, KARŞI GÜÇ, SAPTIRMA, KISITLAMININ KALDIRILMASI, OLANAK KILMA, ÇEKİM, DİRENÇ
BİRLEŞİM/DAĞILIM	BİRLEŞTİRME, TOPLAMA, AYIRMA, TEKRARLANMA, PARÇA-BÜTÜN, SAYILMA-KÜTLE, BAĞLANTI
ÖZDEŞLİK	EŞLEŞME, ÜST ÜSTE BİNDİRME
MEVCUDİYET	ORTADAN KALDIRMA/UZAKLAŞTIRMA, SINIRLI ALAN, DÖNGÜ, CİSİM/NESNE, İŞLEYİŞ

Şekil 1 Belli Başlı İmaj Şemaları

3. Eski Türkçede *ad-/*adı- ve Türevleri

NESNE ve AYRILMA imaj şeması da tıpkı diğer imaj şemalarında olduğu üzere gündelik hayattaki her türden nesne ve bu nesnelere ilişkin çeşitli ayırma ve ayrılma faaliyetiyle olan gündelik etkileşimlerimizden doğmuş şemalardır. Buna göre nesnelere hacim, şekil, renk, koku, ağırlık gibi birtakım özelliklere göre tecrübe ederiz. Ayrılık ise

fiziksel olarak sürekli bir şekilde tekrar eden ve gündelik yaşantımızın her aşamasında karşımıza çıkan bir faaliyet türüdür. Sıklıkla herhangi bir nesneyi ayırır, parçalar ve böleriz. Bu fiziksel tecrübeler neticesinde NESNE ve AYRILMA imaj şemasını oluşturarak metaforlar için kaynak alan hâline getiririz (Johnson, 1987; Evans & Green, 2006, s. 191).

Türkçede **adı-/*ad-* kökünden türediği var sayılan adın, adında, adınçsız, adna-, adnat-, adnagu, adınıg, adınçığ, adil, adış-, adın-, adığ, adır-, adıra, adrok, adrı, adrış, adız, adızlıg, adırt, adırtsız, adırtlıg, adırtıklıg, adırtla-, adırtlan- adro-, adrun-, adrot-, adrol-, adrıl-, adırt-, adırın- türevlerinin oluşturmuş olduğu kelime ailesi, çatalı nesne ve yol, ölüm, ayrılık, mükemmellik, üstünlük, detay, farklılık, aynılık, öteki ve şaşırma gibi hem birbirinden çok farklı hem de çok temel kavram alanlarına işaret etmesi sebebiyle Eski Türkçenin söz, anlam ve düşünce dünyasında önemli bir yere sahiptir (Clauson, 1972; Röhrborn, 1977; Erdal, 1991; Röhrborn, 2010; Röhrborn, 2015; Wilkens, 2021). Bu bakımdan Aksan'ın **adı-/*ad-* kökünden türemiş olan bu sözcük ailesini, içerdiği soyut ve ileri anlamları sebebiyle Eski Türkçe için dilin eski ve gelişmiş söz varlığı unsurlarından biri olarak kabul etmesini yerinde bir değerlendirme görmek mümkündür (Aksan, 1971, s. 259). Sözcük ailesindeki sözcüklerin ve anlamların tanıklanabilirliği Köktürk, Uygur ve Karahanlı sahası metinlerinde değişkenlik göstermektedir. Bütün anlamlar her dönem ve sahada görülmemekle birlikte sözcüklerin bir kısmı metinlerde genellikle metaforlaşmaya bağlı olarak soyut anlamlarıyla tanıklanırken bazı anlamların da metonimik bir şekilde oluştuğu görülmektedir.

3.1. adın

adın “farklı, başka, diğer, başkası”: **ad-* ya da **adı-* eylem kökünden *-Xn* ekiyle oluşmuştur. Bang *adın* sözcüğünü *-n* ekinden türemiş bir ad olarak kabul etmiş ve sözcüğün kökenini **ad-* fiiline götürmüştür. Clauson sözcüğü geçişsiz fiilden türemiş ad ya da sıfat olarak nitelemiş ve ekin genellikle geçişsiz fiillere getirildiğini belirtmiştir. Tekin ise *-Xn* ekinin eylemin sonucunu gösteren adlar türettiğini belirtir. Erdal *-Xn* ekinin geçişli fiil köklerinden nesne adı, geçişsiz fiil köklerinden de özne adı türettiğini belirterek *adır-* “ayırma” fiiliyle kökteş olan *adın* sözcüğünün geçişli fiil kökünden türemiş bir nesne adı olması ihtimalini daha olası görmektedir (Bang, 1925, s. 396; Bang, 1934, s. 196; Bang Kaup, 1980, s. 30, 96; Clauson, 1972, s. xiv, 60; Erdal, 1991, s. 300, 304; Tekin T., 2003, s. 92; Röhrborn, 1977, s. 49-50; Röhrborn, 2015, s. 24). Dolayısıyla ekin işlevi ve *adın* sözcüğünün bu ekle kazanmış olduğu “farklı” anlamı göz önüne alındığında sözcüğün **ad- / *adı-* biçiminde tasarlanmış olan kökünün ya geçişsiz “farklı olmak, başkası olmak” ya da geçişli “bir şeyi farklılaştırmak, başkası yapmak” şeklinde bir kök anlama sahip olduğu tahmin edilebilir.

Diğer taraftan soyut anlamlı *adın* “farklı” sözcüğünün türevlerinde görülen fiziksel, somut anlam (*adır-* “ayırma”, *adrıl-* “ayrılmak” vb.) aynı zamanda bize, metinlerde tanıklanmamış bile olsa kolaylıkla “ayırma” veya “ayrılmak” olarak somut anlamlı bir *adın* biçimini varsaymayı zorunlu kılar. Bir diğer ifadeyle, somuttan soyuta doğru kavramlaştırmanın doğal seyri gereği ve türevlerinde bulunan somut ya da soyut “ayrılık” anlamından kaynaklı olarak *adın* biçiminin işaretlemiş olduğu soyut “farklı” anlamı fiziksel bir “ayırma” veya “ayrılmak” kavramına dayandırılmalıdır. Kısacası hedef alan varsa, mutlaka kaynak alan da olmak zorundadır. Buradaki fiziksel “ayrı” ile soyut anlamdaki “farklı” kavramı arasındaki ilişkilendirme FARKLI OLMAK AYRILMAKTIR metaforuna bağlı olarak ortaya çıkmış olmalıdır. Buna göre fiziksel

“ayrı” kavramından soyut “farklı” kavramına doğru gerçekleşen bir haritalanma aynı zamanda *ad-/*adı- tasarımı biçiminde de bir metaforik haritalanmayı gerektirmektedir. Bu da sözcüğün yazıtlardan çok daha eski bir zamandan itibaren metaforlaşma ve dolayısıyla soyutlaşmaya uğradığını göstermektedir.

adin “farklı” anlamıyla en erken Eski Uygur döneminden itibaren tanıklanmaktadır: *yayılsar sakinçig adınıg barça bir körür* “Kişi bir düşüncede yanıldığında farklı olanı aynı görür.” **BT I 33/72**, *bolar ikigü nom üze öñi adın tetir* “Bu ikisi öğreti bakımından birbirinden farklıdır.” **HtPar 88₂₅**, *adın erür inçip b(u)luñç alinçlig tıtag* “Bu nedenle kazanç sebebi farklıdır.” **TT VIII E 3**, *neçe me özüm sözlese söz tilin / ilig yarlığı bu bitig söz adın* “Her ne kadar sözü kendim dil ile söylesem de hükümdarın fermanı olan yazılı söz başkadır.” **KB 3180**. Ayrıca Kutadgu Bilig’de sözcük, *bol-* yardımcı fiiliyle birleşik fiil yapısını oluşturarak “farklı hâle gelmek, değişmek” kavramını işaretlemiştir: *ajun kılka barça adın boldı kör/ kişi köñli tilde öñin boldı kör* “Dünyanın yapısı tamamen değişti, gör! İnsanların düşüncesi, dilde başka olur, gör!” **KB 6465**. *adin* ayrıca “farklı” anlamına yakın bir şekilde ve bundan biraz daha farklı bir anlam olarak yorumlanabilecek “başka başka, türlü, çeşitli” anlamıyla da sıklıkla kullanılmıştır. Sözcük Eski Türkçede özellikle bu anlamıyla daha çok ikileme biçiminde görülmektedir: *usar .. azu adın kor yas kılı usar* “Ya da (ona) türlü zarar ve ziyan verebilirler.” **KP 35**, *kıvrıkanmak köñlin adın adın toyınlar şmnançlarınñ bar yok mün-* “Kıskançlık duyguları ile başka başka (türlü türlü) rahip ve rahibelerin, olsun olmasın.” **Maitr. 66, 5**, *kuanşi im pusar ol tınlıglarka adın adın öge bilge atlıg yüzlüg er evçi körkin körtgürü nomlayur kutgarur ..* “Kuanşi im pusar o canlı varlıklara, çeşitli, meşhur, hâkim, asil, saygı değer erkek ve kadınlar kılığına girerek görünür, (dini) öğretir, kurtarır.” **KP 138**. Buna göre NEDEN-SONUÇ metonimisiyle “ayrı” kavramı aynı zamanda “çeşitli, türlü” kavramına erişilmiştir. Çünkü bir madde parçalara ayrıldığı zaman çeşitlilik kazanmış olur. Bu epistemolojik ilgi içerisinde SOYUT VARLIKLAR MADDEDİR metaforuna bağlı olarak “fiziksel çeşitlilik” kavramının soyut alana haritalanmasıyla artık bütün varlıklar için kullanılır hâle gelen şematik bir “çeşitli, türlü” anlamı oluşur.

Tarihsel Türk dili alanında *adin* daha yazıtlardan itibaren sadece leksik anlamları içerisinde kalmayarak “başka, diğeri” anlamıyla gramerleşmenin neredeyse bütün aşamalarını çoktan gerçekleştirmiş bulunmaktadır. Buna göre *adin* “başkası, diğeri” anlamıyla zamir, “başka, farklı” anlamıyla sıfat veya zarf, bulunma eki *-Da* ve ayrılma eki *-Dın* ile birlikte “-nın dışında, -den başka” anlamıyla yaygın bir şekilde kullanılmıştır (Can, 2018, s. 47): *küniñe koltguçular üzülmedi takı adın ağılık koltı yime birdi* “Gün geçtikçe dilenciler(in ardı arkası) kesilmedi ve hazineden daha fazla istediler; (Şehzade) vermeye devam etti.” **KP 19**, *yavgan köñüllüg dantipalê elig adınlarig ölürser anı üze artukrak sevinür erti* “Kötü kalpli hükümdar Dandâpala başkalarını öldürdüğü zaman bununla çok fazla sevinirmiş.” **DKPAM 242**, *yime adın oronlarta olarnı için emgeğ emgenip* “Yahut başka yerlerde (onlar için) eziyet çekip...” **AYS X 553**, *ajun kılka barça adın boldı kör / kişi köñli tilde öñin boldı kör* “Dünyanın yapısı tamamen değişti, gör! İnsanların düşüncesi, dilde başka olur, gör!” **KB 6465**, *anta adın ödkünç kagan ermiş* “Bundan başka sahte kağan imiş” **Tes D 2**, *ökünç ol angar yok oñ anda adın* “Ona bundan başka bir kısmet yoktur.” **AH 116**. Verilen tanıklarda gramerleşme süreçlerine bağlı olarak *adin*’ın sırasıyla isim, zamir, sıfat, zarf ve edat olarak kullanılmış olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle sözcük leksik soyutlaşmanın da ötesine geçerek genelleşmeyle ileri bir gramatikal soyutlaşma seviyesine ulaşmış görünmektedir.

Bu süreç esnasında *adin*, “farklı” anlamından hareketle “başkası, başka, -den başka” anlamını da kazanmıştır. Buna göre ÖTEKİ OLMAK AYRILMAKTIR metaforuyla fiziksel alandaki “ayrı” kavramı “başkası” kavramına haritalanmıştır. Çünkü maddeden ayrılan başka bir varlık öncekinden farklıdır ve artık ötekidir. Dolayısıyla sözcük kavramsal olarak “fiziksel ayrılık” > “farklılık” > “öteki, diğeri” biçiminde bir yol izlemiş olmalıdır. Nitekim Kaşgarlı sözcüğün başka bir türevi olan *adruk/ayruk* için “Oğuz lehçesinde, “başka” anlamında bir kelime. Türkler, “başka” anlamında *adin derler.*” açıklamasını düşerek *adin* zamirinin Oğuz lehçesindeki karşılığının *adruk/ayruk* olduğunu belirtmiştir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2015, s. 48, 55). Oğuzca’da da “başkası, öteki” kavramı için *adır-* “ayırma” ile ilişkisi daha açık olan *adru* biçiminin kullanılmış olması *adin* biçiminin arka planda izlemiş olduğu “fiziksel ayrılık” > “farklılık” > “öteki” şeklindeki kavramlaştırmayı ayrıca desteklemektedir. Söz konusu gramatikal anlamlara, yani “başkası, başka, -den başka” anlamlarına bakıldığında sözcüğün ilk baştaki leksik “ayrı, farklı” anlamının tamamen kaybolmadan, alanının şematik yapısını en genel düzeyde koruduğu da anlaşılmaktadır. Yani gramerleşmenin “anlamsızlaşma” olarak adlandırılan aşamasında sözcük, “başkası” anlamını, fiziksel alanın sahip olduğu şematik yapıyı “başka” kavramıyla metaforlaşmaya bağlı olarak örtüştürmek suretiyle oluşturmuştur.

Aslında bu şematik yapıyı koruma durumu sadece kelime ailesi içerisindeki gramer birimleri için değil, aynı zamanda, aile üyelerinin diğer leksik anlamları için de geçerlidir. Bir başka ifadeyle, her ne kadar kelime ailesi içerisindeki sözcükler birbiriyle kimi durumlarda anlamsal olarak bağlantısız gibi görünse de aslında kelime ailesinin sahip olduğu fiziksel kök anlamdaki şematik yapı, ister leksik ister gramer birimleri olsun, aile üyelerinin bütününde her zaman korunmaktadır. Bu sebeple gramerleşme sürecinde gramerleşen bir birimi, ilgisiz görünse bile mensup olduğu kelime ailesinden anlamsal olarak tamamen bağımsız ve farklı bir unsur olarak düşünmek artık imkânsız hâle gelir.

3.1.1. *adna-*, *adnat-*

adna- “başkalaşmak, farklılaşmak, değişmek; tadı kokusu değişmek, çürümek” ve *adnat-* “başkalaştırmak, farklılaştırmak, değiştirmek” eylemleri Clauson’un da belirtmiş olduğu üzere *adin* “ayrı, başka, farklı” (< **ad-/*adı-* ve *-Xn*) tabanından isimlerden geçişsiz fiiller yapan *+A-* ve ettirgen çatı eki *-(X)t-* ile genişlemiştir. *adır-* “ayrılmak” ile kökteş olan *adna-* ve *adnat-* sözcükleri Köktürk ve Uygur sahasında hiç görülmezken Karahanlı sahası eserlerinden DLT’de ise sadece birer cümleyle tanıklanmıştır (Clauson, 1972, s. 62): *yir adnadi* “Yer vb. değişti.” **DLT 146/127**, *er adnatti* “Adam değiştirdi.” **DLT 137/119**. Dolayısıyla **ad-/*adı-* > *adin* > *adna-* > *adnat-* şeklindeki biçim bilimsel gelişmeye eş olarak, sözcüğün, “farklı olmak, başkası olmak” ya da “bir şeyi farklılaştırmak, başkası yapmak” > “başka, farklı” > “farklılaşmak” > “farklılaştırmak” şeklinde anlamsal bir gelişim gösterdiği anlaşılmaktadır. Görüldüğü üzere sözcük, kök biçimden itibaren soyutlaşmaya uğramış ve aynı soyut alanda genişlemesini sürdürmüştür. Bu ilişkinin fiziksel alandaki karşılığı da “ayrı olmak” ya da “ayırma” > “ayrı” > “ayrılmak” > “ayırma, ayrı hâle getirmek” biçiminde gerçekleşmiştir. Bir başka şekilde açarak ifade etmek gerekirse *adna-* ve *adnat-* sözcüklerinde de *adin*’da olduğu üzere FARKLI OLMAK AYRILMAKTIR metaforuyla fiziksel alandaki “ayrılmak” ve “ayrı hâle getirmek” kavramları soyut alandaki “farklı olmak” ve “farklılaştırmak” kavramlarına haritalanmıştır diyebiliriz.

3.2. adınçığ

adınçığ “farklı, harikulade, mükemmel”: *adınçığ* ve *adınçığ* sözcüklerini Bang, Clauson ve Gabain aynı maddede bir ekin fonetik varyantı gibi değerlendirmiş ve *adin* “başkası” kökünden benzerlik sıfatı yapan +çIg ile açıklamışlardır (Bang, 1930, s. 16; Bang Kaup, 1980, s. 64; Clauson, 1972, s. 63; Gabain, 2007, s. 48). Röhrborn, *adınçığ* ile *adınçığ* arasındaki anlam farkının bu açıklamaya karşı durduğunu söyleyerek *adınçığ* biçimini **adinç* “ayrılma, ayırım” (< **ad-* “ayırma”) tabanından +sıg ekiyle açıklamıştır (Röhrborn, 1977, s. 51; Röhrborn, 2015, s. 28). Erdal da *tañlançığ*, *muñadinçığ* gibi “merak ve hayranlık” için kullanılan bu sözcüğün *adınçığ* ile karıştırıldığını belirterek eklendiği kök fiilin dolaylı ve dolaysız nesnesini gösteren birleşik -(X)nçIg (<- (X)nç+sıg) eki ile oluştuğunu savunur (Erdal, 1991, s. 363, 367). Sözcükler (*adınçığ* ve *adınçığ*) arasındaki bariz anlam farkına bakıldığında Röhrborn ve Erdal’ın açıklamaları birbirini tamamlar bir şekilde daha mantıklı bir görüş sunmaktadır. Buna göre sözcüğün biçimsel olarak **ad-* > *adınçığ* ya da **ad-* > **adinç* > *adin(ç)çığ* gelişimini izlemiş olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan *adınçığ* ise Eski Türkçede kavramsal olarak birbiriyle yakından ilişkili olan soyut “seçkin, üstün (das Auserwählte, auserwählt)”, “seçkin, kutsal (auserwählt, heilig)” ve “muhteşem, mükemmel (herrlich, vorzüglich)” anlamlarıyla tanımlanmıştır (Röhrborn, 1977, s. 52). Sözcüğün, biçim bilimsel gelişmesine paralel olarak, söz konusu soyut anlamları da mutlaka bir şekilde “ayrılma” kavramıyla ilişkili olmak zorundadır. Buna göre ÜSTÜN/SEÇKİN OLMAK AYRILMAKTIR metaforuyla³ fiziksel alandaki “ayrılmış olan” kavramı soyut alandaki “seçkin, üstün” kavramına haritalanmıştır: *adınçığ* *munadinçığ*ın *akitip sogançığ* *tatılgı*nı *biltürdi* “Öğretinin üstünlüğünü ortaya çıkardı ve tatlılığını bildirdi.” **HtPar 220**₁₀. Sözcüğün bu anlamına oldukça yakın olan “seçkin, kutsal” anlamında ÜSTÜN/KUTSAL OLMAK AYRILMAKTIR metaforuyla fiziksel alandaki “ayrılmış olan” kavramı soyut alandaki “seçkin, kutsal” kavramına haritalanmıştır: *bu pular munçulayu tañ adınçığ alp erdemin kamağ tınlıglarka asıg tusu kılı kutgarur* “Bu Kuanşı im pular, bütün canlı varlıklara, işte bu derece hayret verici, seçkin (kutsal) fedakârlık fazileti ile fayda sağlar, onları kurtarır.” **Kuan 150**, *adınçığ türkçe paşik* “Kutsal Türkçe İlahi” **M II 10/1**, *adınçığ idok kañım(i)z ağıncısız köñül* “Seçilmiş kutsal babamız, sarsılmaz gönül” **TT III 18**, *adınçığ idok kagan han süsi* “Kutsal mübarek hükümdar ordusu” **TT VII 40, 123-4**. Eski Türkçe tanıklarda görüldüğü üzere sözcüğün UW’de verilen “üstün, seçkin” ve “kutsal” anlamları kimi bağlamlarda neredeyse birbirinin yerine konulabilecek kadar yakın bir anlamda okunabilmektedir. Dolayısıyla bu tür anlamlarda, sözlükte verilen bu anlamların ayrı birer anlam ya da tek bir anlam olarak kabul edilip edilmemesi sorunu ortaya çıkmaktadır. Yani “üstün, seçkin” ile “kutsal” anlamları esasında tek bir anlam mı? Yoksa tamamen birbirinden farklı bir anlam mıdır? Bu tamamen kaynak ve hedef alanda her alanın kendi içerisindeki unsurların epistemolojik olarak da birbiriyle çok yakından ilişkili olmasıyla ilgilidir. Daha da açmak gerekirse, bir grup nesne içerisindeki bir şey bazı olumlu görülen özellikleri bakımından ayrıcalıklı ya da seçkin ve dolayısıyla da dinen kutsal kabul edilir. Böyle bir bilgi yapısı içerisinde “üstünlük, seçkinlik” ve “kutsallık” tamamen birbiriyle ilişkili bir şekilde

³ Soyut seçkinlik kavramının fiziksel ayrılık ile ilişkilendirilmesi bugün Türkiye Türkçesinde *ayır-* “ayırma” (< *adır-*) kökünden türemiş olan *ayrıcalıklı* “imtiyazlı, seçkin, üstün” sözcüğünde de görülmektedir: *Türkiye Cumhuriyeti yetkilileri azınlıklara ayrıcalıklı bir statü vermiştir* (Türk Dil Kurumu, t.y.)

ortaya çıkmaktadır. Çünkü kaynak alandaki fiziksel tecrübe de yine buna benzer bir ilişkiyle gerçekleşir ve hedef alana aktarılır.

Sözcüğün Köktürk ve Eski Uygur dönemlerinde tanıdığı bulunan “muhteşem, mükemmel (herrlich, vorzüglich)” anlamında MUHTEŞEM/HARİKA OLMAK AYRI OLMAKTIR metaforuyla fiziksel alandaki “ayrı olan” kavramı mental alandaki “muhteşem” kavramına haritalanmıştır: *añar adınçığ bark yaraturtum için taşın adınçığ bediz urturtum* “Ona muhteşem bir anıt mezar yaptırıttım. İcini, dışını muhteşem (şekilde) süslettim.” **KT G 12**, *arığda aşok atlıg adınçığ söğüt altınında ikinti ay* “Korulukta, Aşoka adlı harikulade bir ağacın altında, ikinci ayın ...” **Maitr. 13, 53**, *alku tañ adınçığ yid yıpar tozar ünere boldı* “Tüm muhteşem kokular yükseliyordu.” **TT V A 117**, *öñi öñi vaynikilg toy kuvragta üsdeng yalanguz erser yime tañ adınçığ* “Ayrı ayrı veineyika topluluğu, cemaati içinde üstün yalnız olsa bile seçkin mükemmel” **ETS 158/35**, *küniñe tañ adınçığ tatağlıg aş içğü kelürüp tapınurlar erti* “Her gün olağan üstü lezzetli yiyecek içecek getirip (ona) saygı gösteriyorlardı.” **KP 188**, *yime yükünürmn tngrim sizing adınçığ körtle yüzünüzgerü* “Ayrıca, Tanrım sizin muhteşem güzel yüzünüzün önünde (saygıyla) eğiliyorum.” **BT V 399, 4**. Bu metafora göre, bir şeyden olumlu bir özelliği bakımından ayrılan nesne harikulade ve şaşırtıcı olabilir. Dolayısıyla sözcük söz konusu metaforun kaynak alanındaki bu epistemolojik ilgi sebebiyle “şaşırtıcı derecede mükemmel” anlamını kazanmış diyebiliriz.

3.3. adıl

Zieme, Erdal ve Röhrborn’un belirttiği üzere *adır-* “ayırarak” ve adın “başka” sözcükleri ile kökteş olan *adıl* “mükemmel, harika (excellent)” sözcüğü **ad-* ya da **ad-* fiil kökünden türemiş isimdir. Sözcüğün fiilden isim yapım eki *-(X)l* ile tabanın nesnesine işaret ettiğini belirten Erdal, ekin Eski Türkçede genel olarak geçişsiz fiillerden taban fiilin öznesine işaret eden isimler türettiğini fakat *kısl* “geçit, dağ geçidi”, *ıdıl* “akın, baskın” ve *adıl* sözcüklerinin geçişli bir tabandan türemiş olabileceğini ifade etmektedir (Zieme, 1978, s. 329; Erdal, 1991, s. 330; Röhrborn, 2015, s. 23). Bu biçim bilimsel ilgiye göre sözcüğün anlamsal olarak soyut alanda “mükemmel, harika olmak” ya da “birini mükemmel harika yapmak” anlamından “mükemmel, harika” anlamına geliştiği anlaşılmaktadır. Yani sözcük daha **ad-/*adı-* kök biçiminden itibaren soyut alandaki “mükemmellik, harikuladelik” kavramıyla ilişkilendirilmiştir. Başka bir ifadeyle söylemek gerekirse, “mükemmel, harika” anlamıyla tanıklanan *adıl* sözcüğünün bu anlama gelmesi için aldığı ekin işlevine göre **ad-/*adı-* biçiminin de bir şekilde “harika olmak, ya da harika yapmak” şeklinde bir kök anlama sahip olması gerekmektedir. Sözcük bu anlamı MUHTEŞEM/HARİKA OLMAK AYRI OLMAKTIR metaforuyla kazanmıştır. Çünkü *adınçığ* “muhteşem, harika” sözcüğünde açıklandığı üzere bir şeyden çok şaşırtıcı yönleriyle ayrılan başka bir varlık çok “harikulade” bir niteliğe sahip olabilir. Bu metafora ve epistemolojik ilgiye göre “ayrı olmak” ya da “ayırarak” ile “ayrı” kavramları soyut alandaki “mükemmel, harika olmak” ya da “birini mükemmel harika yapmak” ile “mükemmel, harika” kavramlarına haritalanmıştır. Yani iki boyutlu olarak bir taraftan fiziksel alandan soyut bir alana metaforik tarzda bir transfer söz konusu olurken, diğer taraftan bu her iki alanın kendi içerisinde de bir kavramsal yapılanma gerçekleşmiş olur: *adıl adruk* “(senin) mükemmelliğinden (önce)” **BT XIII 56,3** *arış arıg bo sudur nom erdiniñ adıl tañısuk edgülerin* “Bu çok saf sutra (= öğretti) mücevherinin enfes, harika mükemmelliklerini...” **BT XIII 58,13**.

3.4. adış-

*ad-/*adı- kökünden işteş çatılı eylemler yapan -(X)ş- ekiyle oluşmuş olan adış- “ayrışmak” DLT’de ve KB’de fiziksel anlamıyla ve metonimik anlamda geçmektedir (Clauson, 1972, s. 72; Ercilasun, 2020, s. 52; Taş, 2015, s. 211): *er adakı adışdı* “Adam bacaklarını açarak büyük adımlarla yürüdü.” **DLT 100/92**, *yana alma tırngak adışma butung / uçuzluk tegürgey iletgey kutung* “Bir de tırnak kesme, bacaklarını yayıp oturma; bu insanı itibardan düşürür ve ikbali engeller.” **KB 4115**. Kaşgarlı, ayrıca bitişik olan iki şeyin uçlarından ayrılması eylemi için de *adış-* fiilini kullanıldığını belirtmiştir (Ercilasun & Akkoyunlu, 2015, s. 92). Kaşgarlı’nın verdiği cümlede *adak adış-* “ayak ayrışmak” ifadesiyle “yürümek” ve KB’de geçen *butung adış-* “bacağını ayırmak” ifadesiyle de “nahoş ve saygısız bir şekilde oturmak” eylemlerinin kastedildiği görülmektedir. Buna göre PARÇA-BÜTÜN metonimisiyle *adak adış-* “ayak ayrışmak” üzerinden “yürümek”, ve *butung adış-* “bacağı ayırmak” üzerinden “nahoş ve saygısızca oturmak” eylemine erişilmiş olur. İlkinde fiziksel bir eylem üzerinden yine başka bir fiziksel eyleme erişim sağlanmışken ikincisinde soyut ve daha karmaşık bir kavrama erişilmiştir. Dolayısıyla biçim bilimsel gelişimi de göz önüne alındığında sözcüğün, kök biçimden itibaren anlamsal olarak *ad-/*adı- “ayrılmak” ya da “ayırarak” > *adış-* “ayrışmak” > *adak adış-* “ayak ayrışmak”, *but adış-* “bacak ayrışmak” > “yürümek”, “nahoş ve saygısız bir şekilde oturmak” şeklinde bir gelişim izlemişi olduğunu söylemek mümkündür.

3.5. adm-

EDPT ve UW’de biri, *adın* “başka” ve *adır-* “ayırarak” ile diğeri de *adıg* “ayık”, *adıl-* “ayılmak” ile bağlantılı olan ve dönüşlülük eki -(X)n- ile oluştuğu belirtilen iki farklı *adın-* biçimi madde başı olarak verilmiştir. Buna göre iki sözlükte de 1 numara olarak verilen *adın-* “ayılmak, sarhoşluktan ayılmak” anlamına gelirken 2 numaraya verilen *adın-*, “şaşırmak, hayret etmek, rahatsız olmak” anlamına gelmektedir (Clauson, 1972, s. 36, 61; Röhrborn, 1977, s. 5; Röhrborn, 2010, s. 8). Erdal ise bu anlamların birbiriyle bağlantılı olduğunu, dolayısıyla iki madde başının esasında tek bir lexem olduğunu ve *adınçığ*, *adın*, *adıl adıg* ve *adır-*’ın biçimlerinin de kökteş olabileceğini belirtmiştir. Buna göre her iki sözcük de tek bir *ad-/*adı- kökünden türemiş ve “ayrılma” anlamı “şaşırmak” ve “ayılmak” anlamıyla ilişkili olmalıdır (Erdal, 1991, s. 584). Erdal’ın belirtmiş olduğu gibi bu iki anlam birbiriyle ilişkili olabilir. Böyle bir ilişkinin olup olmadığının ortaya konulması müstakil bir çalışmayı gerektirmektedir Çünkü varsa eğer ilişki, özünde çok farklı bir kavram olan soyut alandaki “sarhoşluktan ayılmak” anlamının fiziksel alandaki “ayrılmak” anlamından nasıl geliştiğinin izahı yapılmalıdır. Bu sebeple “ayılmak” anlamıyla ilgili olan *adın-* “ayılmak”, *adıl-* “ayılmak” ve *adıg* “ayık” sözcüklerinin “ayrılmak; şaşırmak” ile ilgisi meselesi bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

Eski Türkçede de -(X)n- eki eylemlerden dönüşlü eylemler yaptığı için, yani ek eklendiği eylemin esasında çatısına etki ettiği için “ayrılma” ve “şaşırmak” kavramları arasındaki ilgi henüz, sözcüğün müstakil tanığı bulunamayan kök biçimden itibaren kurulmuş olabilir. Diğer taraftan *adın-* gövde biçimi ise “şaşırmak” anlamıyla en erken eski Uygur dönemi metinlerinden itibaren tanıklanmaktadır: *ertinju adinu muşadu* “Son derece şaşırmış ve hayret etmiş bir şekilde...” **U II 31, 47**, *bo savlarig eşidip ol törüte yıgılmış kamağ kişiler adıntılar muşaddılar* “Bu sözleri duyan cenazede toplananların hepsi hayretler içinde kaldı.” **Suv 1618** (Röhrborn, 1977, s. 51), *muşadu adinu brahmanlar inçe tip tiyürler* “Şaşıarak Brahmanlar şöyle söylüyor:” **MaitrH XI 323/10**

Örneklerde tanıklandığı üzere “şaşıрма” kavramının fiziksel “ayrılık” kavramıyla ilgili ŞAŞIRTICI OLMAK AYRI OLMAKTIR metaforuyla kurulmuş olmalıdır. Fakat sözcüğün ilk önce FARKLI OLMAK AYRILMAKTIR metaforuyla “fiziksel ayrılık” anlamından “farklılık” anlamına gelişip daha sonra “şaşırtıcılık” anlamına geçmiş olması daha mantıklı görünüyor. Çünkü eğer bir nesneden ayrılan başka bir nesne çok farklıysa insanda şaşırtıcı bir etki uyandırabilir ya da genellikle bir nesne çok şaşırtıcı bir etkiye sahipse çoğunlukla benzerlerinden çok farklı ve ayrı olabilmektedir. Bu epistemolojik ilgi çerçevesinde fiziksel alandaki “ayrı olmak” ve “bir şeyin birine ayrı görünmesi” eylemlerinden önce “farklı olmak” ve “bir şeyin birine farklı gelmesi” ve sonra mental alandaki “şaşırtıcı olmak” ve “şaşırmak” eylemlerine metaforik bir haritalanma gerçekleşmiş olur. Dolayısıyla burada “şaşıрма” ile ilgili anlamların, bilişsel açıdan, “farklılık” ile ilgili anlamlara göre çok daha ileri seviyede olduğu düşünülebilir.

3.6. *adır-*

Bang *adır-* “ayırma” fiilini *adın-* ile karşılaştırarak **ad-* köküne dayandırır ve kökünün “ayrılmak” vb. bir anlamda olması gerektiğini belirtir (Bang, 1925, s. 397; Bang, 1934, s. 196; Bang Kaup, 1980, s. 31, 95). Clauson benzer şekilde fiili **ad-* köküne eklenen ettirgenlik eki ile açıklamaktadır (Clauson, 1972, s. 66). Erdal, sözcüğü fiilden geçişsiz fiiller yapan *-(I)r-* içerisinde başlamalı (incohesive) fiillerle birlikte ele almış fakat *adır-* ile birlikte geçişli olan diğer *egir-* ~ *enir-* “sarmak, çevirmek”, *kadır-* “döndürmek”, *tegir-* “sarmak, kuşatmak” sözcüklerini de bu ek altında değerlendirmiştir. Sözcüğün zarf fiil ekinin *-A* ve geniş zaman ünlüsünün de */A/* olması sebebiyle Erdal, bu ekin ettirgenlik eki olamayacağını söylerken aynı zamanda ettirgenlik bahsinde sözcüğün ettirgenlik eki *-(U)r-*’a da dâhil olabileceğini belirtmiştir (Erdal, 1991, s. 535-536, 710). Bu bakımdan Tekin, bu sözcükte görülen *-r-* ekinin farklı bir arkaik geçişlilik eki olması gerektiğini düşünmüş ve Eski Uygurca *nom tilgenin tevir-*, *nomluk tilgen tevir-* “to turn the wheel of dharma” ibarelerinde geçen geçişli *tevir-* “çevirmek” fiilinin de bu ekle meydana gelmiş olabileceğini belirtmiştir (Tekin T., 2013, s. 427). Röhrborn *adır-* fiilini **ad-* ya da **adı-* tabanından türediğini belirtmiş fakat geniş zaman ekini normalde *-ar* şeklinde aldığı için fiilin Erdal’ın da belirttiği üzere ettirgen bir biçim olmayabileceğini bildirmiştir (Röhrborn, 2010, s. 8). Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere yeterli kanıt olmadığı için kökün anlamı, ekin işlevi ve olası ettirgenlik anlamı hakkında şuan için daha net ve kesin bir fikre ulaşmak mümkün görünmüyor. Fakat sözcük kökünün geçişli ya da geçişsiz, bir şekilde, tıpkı türevlerinde olduğu gibi fiziksel bir ayrılma imaj şemasına sahip olması gerektiğini söylemek mümkündür. Bu, **ad-/*adı-* kökünden gelişen türevlerin ve anlamlarının sahip olduğu ayrılma imaj şemasından anlaşılmaktadır. Anlamsal olarak ise *adır-* sözcüğünün Eski Türkçede “bir nesneyi, bir şeyi bir şeyden ayırmak” temel anlamının yanı sıra “iki şeyi birbirinden ayırt etmek”, “seçmek, tercih etmek (to single out, prefer)”, “yaşamdan ayırmak, öldürmek”, “evliliği bozmak”, “bölümlemek (yılı)”, “kısımlara ayırmak, tahsis edip belirlemek”, “ayırt etmek, ayrıntılı düşünmek” anlamlarıyla birbirinden farklı kavram alanlarına işaret ettiği görülmektedir (Clauson, 1972, s. 66; Röhrborn, 1977, s. 53-54; Röhrborn, 2010, s. 9-10). Anlamların işaret ettiği alanlar farklılık gösterse de hepsinin esasında ortak bir ayrılma imaj şemasına işaret ettiği görülür.

Eski Türkçede *adır-* fiilinin fiziksel olarak “bir nesneyi, bir maddeyi ayırmak” anlamı en erken Eski Uygur Türkçesinden itibaren tanıklanmaktadır: *yüz yüzegüsi barça öñi öñi adırıp bışurup elig begke kesme aş kigürti* “Bedeninin her bir parçasını tamamıyla parça

parça (birbirinden ayırıp, pişirerek) hükümdara kıyma yemeği (hazırlayarak) sunmuş.” **DKPAM 1438**. Yani Eski Türk yazıtlarında fiilin tanıklanan anlamı daha soyut ve ikincil olan “birini başka birinden ayırmak; yaşamına son vermek; ölmesine yol açmak” anlamlarıdır: *bizni erklig adurtı yuta* “Bizi güçlü (Tanrı) ayırdı” **E 28/8** (Şirin, 2016, s. 453, 468, 719; Aydın, 2019, s. 104). Diğer bir ifadeyle tarihî Türk dili alanında Eski Türk yazıtlarından itibaren görülen *adır-* biçiminin birincil fiziksel anlamı tarihsel olarak daha geç dönem olan Eski Uygur metinlerinde tanıklanırken ikincil ve soyut anlamları tarihsel olarak daha erken dönem olan Eski Türk yazıtlarında hem de daha sonraki Eski Uygur metinlerinde tanıklanmaktadır. Nitekim Eski Uygur metinlerinden DKPAM’da sözcük “seven birini sevdiğinden ayırmak, koparmak” anlamıyla görülür: *tarta oğluntın adırıp eltü bartular* “(Aşçıyı) çekerek oğlundan ayırıp götürdüler.” **DKPAM 3158**. Buna göre SEVİLEN BİRİNDEN ZORLA UZAKLAŞMAK AYRILIKTIR metaforuyla ontolojik alandaki “fiziksel olarak bir maddeyi güç uygulayarak ayırma” kavramı sosyal alandaki “sevilen birinden zorla uzaklaştırılmak” kavramına eşleştiriliyor.

Sözcük “seven iki kişiyi zorla birbirinden ayırmak” anlamında aslında birbirinden farklı iki ayrı bilişsel anlamı işaret etmektedir. Bunlardan ilki BİRİNDEN YA DA BİR ŞEYDEN UZAKLAŞMAK AYRILIKTIR metaforuyla fiziksel olarak “birinin yanındayken oradan ayrılıp başka bir yere geçmeyi” ifade ederken diğeri ise ileri seviyedeki “duygusal bağı olan iki kişiyi zorla birbirinden ayırmak” anlamını işaretlemektedir. Bu anlamlardan ilki sosyal bir alan içerisinde gerçekleşirken ikincisi daha soyut ve mental alana geçmiş bulunmaktadır. Yani “fiziksel ayırma” kavramı hiyerarşik bir şekilde önce “uzaklaştırmak” kavramına ve sonra da “seven iki kişiyi zorla ayırmak” kavramına aktarılıyor. Sözcük sadece bu anlam alanı içerisinde de kalmayarak *bo ikegü begerleriñe ayıtmadın er ebçi bolmuşlar kên men toyınçuk utuz birle eşidip adırmadın* ... “Bu ikisi efendilerine sormadan karı koca oldular. Sonra biz Toyunçuk ve Utuz duyduk ama ayırmayacağız...” **USp 125 m. 7** cümlesinde olduğu üzere NEDEN-SONUÇ metonimisiyle daha ileri seviyedeki “evliliği bozmak” anlamına geçmiştir (Röhrborn, 1977, s. 53). Fakat diğeri taraftan sözcüğün, ÖLÜM AYRILIKTIR metaforuyla zihinsel olarak daha sonra gelen “yaşamdan veya canından ayırmak, öldürmek” anlamı tarihsel olarak daha eski olan Eski Türk yazıtlarından itibaren yaygın bir şekilde görülebilmektedir (Aka, 2022, s. 221): *tört iniligü ertimiz bizni erklig adurtı yuta ersedim e* “Dört kardeş idik. Bizi güçlü (Tanrı) ayırdı, ne yazık! Askerlerimi özledim” **E 28/8**, *isig özlerintin öñi adurtım erser* “Hayatını çalsaydım” **TT III 34**, *yarlıkanşız köñülin erüş üküş koyun kuzıg isig özlerinte adurdılar* “Merhametsiz bir kalple birçok koyun ve kuzunun canına kıydılar.” **Maitr. 57**, *ölüm matar kelip özde togmuş sever ogulug kızıg ulatı ögüg kañıg barça adırıp adın ajunka eltü barır* “Ölüm canavarı Mâtâr gelince; kendisinden doğan sevgili oğlu (ve) kızını başka (varlığa), anasını babasını (onlardan) ayırıp başka varlığa götürüverir.” **DKPAM 2833**. Buradaki örneklerde “öldürmek” kavramı iki farklı şekilde yapıya kavuşturuluyor. Biri “bir maddeyi ayırmak” kavramına dayandırılırken diğeri ise “birini birinden zorla ayırmak” kavramına dayandırılmaktadır.

Sözcüğün AYIRT ETMEK AYIRMAKTIR metaforuyla oluşmuş olan “ayırt etmek” anlamı Eski Türkçede Manihaist çevredeki metinlerden itibaren tanıklanmaktadır: *bêş teñriğ boşugalı yarukug karag adurgalı tegre tolı tegzinür tört bulunug yarutır* “Beş tanrıyı serbest bırakmak, ışığı ve karanlığı (birbirinden) ayırmak için etrafında döner, dört bir yanı aydınlatır.” **Huast. 48**, *tnlıglar köñülinteki yorıglarınıñ edgüsün ayıgın adıra bilmek* “Canlıların kalplerindeki değişimde iyiyi kötüden ayırt edip bilmek” **TT V**

B 67, *alku nomnuñ ugurınça tözin tüpin adıra üdüre ukar men* “Öğretinin zamanına varıncaya kadar en ince ayrıntısını birbirinden ayırt ederek anlarım.” **AYS VIII 966**, *ikidin tüplerig adıra bilmiş kergek* “İki tarafı birbirinden ayırmayı bilmeli.” **BT I 29**, *kişi men tiğüçi apa oğlanı / işig tımlugig bilgü adıra anı* “Ben insanım diyen âdemoğlu sıcağı ve soğuşu ayırt edebilmeli.” **KB 4620**.

Eski Uygur metinlerinden itibaren *adır-* fiili ile işaretlenen ve “ayırt etmek” ile de ilişkili olan diğer bir soyut anlam da “detaylandırmak, açık anlaşılır hâle getirmek” anlamıdır: *ayı üküş ad belgüler üze adru sözlemiş* “Birçok isimle ayrıntılı olarak açıklamış.” **ETS 142/141**. *yüz yaşadım tünüg adıra sanasar tört tümen üç miñ iki yüz tünler ertdi* “Yüz yıl yaşadım, geceler dikkatle sayılacak olsa kırk üç bin iki yüz gece geçti.” **Maitr. 6**. *kamağ bês ajun tınlıglar oğlanın nom buşılığ meñi üze meñiletgülik tep monçulayu adıra üdüre sakınp ötrü...* “Bütün beş dünya canlılarının çocuklarını öğreti (dharma) sevinciyle (dharma sadakasıyla) sevindirmeli diye bu şekilde ayrıntısıyla düşündükten sonra ...” **AYS X 245**, Buna göre DETAYLANDIRMAK VE ANLAŞILIR KILMAK AYIRMAKTIR metaforlarıyla ontolojik alandaki “bir maddeyi ayırmak” kavramı mental alandaki “bir fikri düşüncüyü detaylandırmak, anlaşılır hâle getirmek” kavramına haritalanmıştır.

Sözcüğün sadece Eski Uygur ve Karahanlı Türkçesinde tanıklanan “zaman, grup vb. bölümlemek, gruplandırmak” anlamı hem metonimik hem de metaforik bir süreç dayanmaktadır. Bir tarafta NEDEN-SONUÇ metonimisiyle aynı alan içerisinde “ayırmak” üzerinden “bölümleyip, gruplamak” kavramına erişim sağlanırken diğer yandan SOYUT VARLIKLAR MADDEDİR metaforuyla fiziksel alandaki “bir maddeyi bölüp gruplamak” soyut alandaki “zaman vb. soyut varlıkları bölüp gruplamak” kavramına haritalanmış olmalıdır: *bir yıl samı içinte üçer üçer aylarığ adurmak üze öd bolur* “Mevsimler, bir yılda üç ayın dörde bölünmesiyle oluşur.” **Suv 589**¹⁵, *yeti kunte kop kamağ yalañuklarığ üç öñi böler adurar* “Yedinci gün bütün insanları üç gruba ayırır.” **MaitrH XV 201/18** (Röhrborn, 1977, s. 53). *tikel on sekiz ayda aydım bu söz / ödürdüm adurdım söz evdip tire* “Bu sözleri tam on sekiz ayda söyledim; sözleri toplayıp derleyerek seçtim ve ayırdım.” **KB 6624**. Örneklerde görüldüğü üzere yıl, ay, söz ve insan topluluğu gibi soyut kavramlar ontolojik düzeyde bir çeşit madde olarak kavramlaştırılmıştır. Yine sözcük Karahanlı sahasında SONUÇ-NEDEN metonimisiyle “ayırmak” üzerinden mental bir eylem olan “seçmek, tercih etmek” eylemine erişim sağlanmıştır: *ödürdi adurdı kötürdi mini / azuklar yolındın kiterdi mini* “O seçti ayırdı ve beni yükseltti / beni yolunu şaşırılmışlar arasından uzaklaştırdı.” **KB 385**. Buna göre bir şeyi, başka şeylerden ayırmanın sebebi bir seçme, tercihte bulunma faaliyeti içerisinde olmaktadır.

3.6.1 adrok

Bang, sözcüğü *adruk* biçimiyle ele alarak sözcüğün *adır-* “ayırmak” tabanından *-ık, -uk, -ik, ük* ekiyle oluştuğunu ve bu ekle oluşmuş sıfatların manasının aktif geçmiş zaman isim-fiili ve özellikle meçhul (pasif) olduğunu belirtir (Bang, 1934, s. 196, 206; Bang Kaup, 1980, s. 102). Erdal ise sözcüğün (*adrok* “farklı, ayrı: farklılık”) *adır-* “ayırmak” eyleminden geçişli fiil tabanlarının nesnesine, geçişsiz fiil tabanlarının da öznesine işaret eden *-(O)k* ekiyle oluştuğunu belirtir. Erdal burada yazımda belli olmayan *adr-ok* ve *adru-k* arasındaki ayrıma özellikle dikkat çekmektedir. Buna göre *adruk* “mükemmel” biçimi *adru-* “mükemmel olmak, üstün olmak” tabanından türeyerek tabanın öznesine işaret ederken *adrok* “ayrı farklı, ayrı” biçimi *adır-* “ayırmak” tabanından türemiş ve

tabanının nesnesine işaret etmiştir. Clauson, sözcüğü *adruk* olarak almış ve sözcüğün temelde “ayrı, bölünmüş (divided, seperated)” anlamına geldiğini ve bu yüzden “farklı, diğeri” ve “başkasından farklı, üstün” anlamına geliştiğini belirtmiştir (Erdal, 1991, s. 226-227; Clauson, 1972, s. 65). Röhrborn’a göre sözcük başlangıçta sadece “seçkin” anlamına sahiptir, klasik (koine) dönemden önce ikinci bir anlam olarak “mükemmel, harikulade” anlamı gelişir fakat konuşmacı bu iki anlam arasında anlamsal bağlantıyı fark edemediği için klasik (koine) dönemde geriye dönük olarak *adro-* biçimini geliştirmiştir (Röhrborn, 2015, s. 49). Sonuç olarak “mükemmel” anlamlı *adru-k* ile “ayrı, farklı” anlamına sahip *adr-ok* sözcükler esas itibariyle *adr-* “ayırma” tabanına ait olup kavramsal olarak ayrılma imaj şemasına dayanmaktadır.

Röhrborn UW’de *adrok* biçimiyle sözcüğün “fark, ayırım”, “fazilet, üstünlük”, “daha iyi, en iyisi”, “farklı, hatalı (?)”, “farklı, çoğu, hepsi, türlü, çeşitli” ve “mükemmel, muhteşem” anlamlarını vermiştir (Röhrborn, 1977, s. 59-60; Röhrborn, 2015, s. 50-51). Görüldüğü üzere *adrok* sözcüğü her zaman soyut anlamlarıyla ön plana çıkmaktadır. Öncelikle FARKLI OLMAK AYRILMAKTIR metaforuyla fiziksel alandaki “ayırım” kavramı mental alandaki “fark” kavramına haritalanmıştır: *ikegünün adırkların adrokların kim yime ney ay teyrili aydınlı teg adırmazlar* “Ay ile ay ışığı arasındaki farkı kimsenin belirleyemeyeceği gibi, ikisi arasındaki farkı da kimse belirleyemez.” **ETS 156/12.**

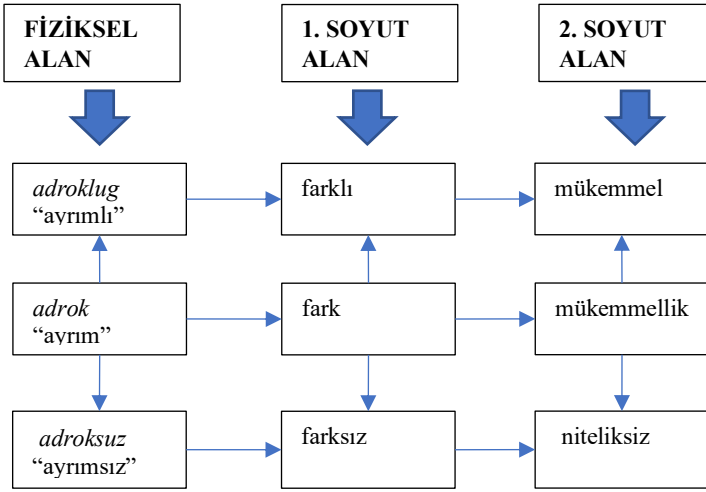
Sözcüğün “üstünlük, mükemmellik” anlamında ÜSTÜNLÜK / MÜKEMMELLİK AYRILIKTIR metaforuyla “ayırım” kavramı “üstünlük, fazilet, daha iyi, mükemmel” kavramına haritalanmıştır: *biz adrok adrok etip yaratıp nomka kigürsüg törö bar erti* “bizim onu daha üstün tutarak tapınağa ulaştırmamız dinimizin gereği idi.” **Huast. 266, adrok ermez mü biligte** “Bilgelik açısından mükemmel değil mi” **ETS 106/6, bulgay erki biz yeg adrok buyanıg tēp tēdi** “Biz (bundan) daha iyi ayrıcalıklı sevap bulabilecek miyiz diye düşündü.” **AYS X 114, kōni kērtū nomnuñ tñlıglar bo muntag yēgin adrokin bilzünler** “yaşayan varlıklar, gerçek öğretinin böylesine mükemmel olduğunu görebilirler.” **TT X 558.**

Özellikle daha çok ikileme biçimiyle görülen sözcüğün “çeşitli, türlü” anlamında NEDEN-SONUÇ metonimisiyle “ayrı” kavramı üzerinden “çeşitli, türlü” kavramına erişim sağlanmış ve SOYUT VARLIKLAR MADDEDİR metaforuyla fiziksel kavramlar için kullanılan “çeşitli, türlü” kavramı soyut alana haritalanmıştır. Bu sayede sözcük hem fiziksel hem de soyut varlıkları kapsayacak şekilde şematik bir anlam kazanmıştır: *ötrü ol el uluşta öñi öñi adrok adrok ada tuda bolgay* “Sonra o ülkede çeşit çeşit tehlikeler olacak.” **AYS VI 680, adrok adrok et’özleri** “onun çeşit çeşit bedenleri” **ETS 98/257**

3.6.1.1. adroklug ve adroksuz

adroklug “mükemmel, muhteşem”, *adrok* “üstünlük, mükemmellik” tabanından sahiplik adları ve sıfatları yapan +*LXg* ile oluşmuştur (Röhrborn, 1977, s. 60; Röhrborn, 2015, s. 52): *teñsiz ülgüsüz edgü adroklug teñrim siziñe yükünür men* “Eşsiz ölçüsüz iyi mükemmel Tanrım, sizin önünüzde hürmetle eğilirim.” **ETS 92/166.** Diğer taraftan olumsuz biçimi olan *adroksuz* “farksız, ayrımsız”, “farksız, niteliksiz”, “farklılaştırılmamış, ayırt edilmeyen”, *adrok* “fark, ayırım” tabanından gelişmiştir (Röhrborn, 1977, s. 60-61; Röhrborn, 2015, s. 52). Yani *adroklug* biçimi “üstünlük, mükemmellik” anlamından “üstün, mükemmel” şeklinde bir gelişimle görülürken *adroksuz* biçimi “fark, ayırım” anlamından “farksız, ayrımsız” şeklinde bir gelişimle

görülmektedir. Sözcük olumlu anlamıyla, olumsuz anlamına göre daha ileri bir anlamla tanıklanmıştır: *burhanlarda adroksuzın tutarlar* “Bu sutraya budalardan farklı davranmaz ve tapınmazlar.” **TT VI 145**, *bo iki kişinin edgü kılınçı bir teg tüz adroksuz tétir* “Bu iki kişinin iyilikleri eşittir ve farklı değildir.” **Kuan 93**, *soğançığ ıdok et’özleri adroksuz tétir* “Budaların harika, kutsal bedenleri farklı özellikte değildir.” **Suv 697₁₁**, *kamag yalañuklarda adroksuz körkin et’özün ertiler* “Diğer insanlardan farklı olmayan şekilleri ve bedenleri vardı.” **TT VI 356**. Çünkü önce FARKLI OLMAK AYRILMAKTIR metaforuyla olumsuz *adroksuz* biçiminde fiziksel alandaki “ayrım” ve “ayrimsız” kavramları soyut alandaki “fark” ve “farksız, aynı” kavramlarına haritalanmış fakat olumlu *adroklug* biçiminde ÜSTÜNLÜK/MÜKEMMELLİK AYRILIKTIR metaforuyla da “ayrım” ve “ayrımli” kavramları “üstünlük, mükemmellik” ve “üstün, mükemmel” kavramlarına haritalanmıştır. Fakat bu doğrudan bir “üstünlük, mükemmellik” kavramına haritalanma değildir. Sözcük önce “fark, farklılık” ve “farklı” anlamına genişler daha sonra “mükemmellik” alanına geçmiştir. Dolayısıyla buna göre sözcüğün “fark, ayrım” anlamının daha birincil ve temel, “üstünlük” anlamının ise daha ikincil ve ileri bir anlam olduğu anlaşılmaktadır. Buradaki anlamsal ilişki şekil 2’deki gibi gösterilebilir.

Şekil 2: *adrok* Sözcüğünün Anlamsal Gelişimi

3.6.2. *adır*, *adırış*, *adıız*

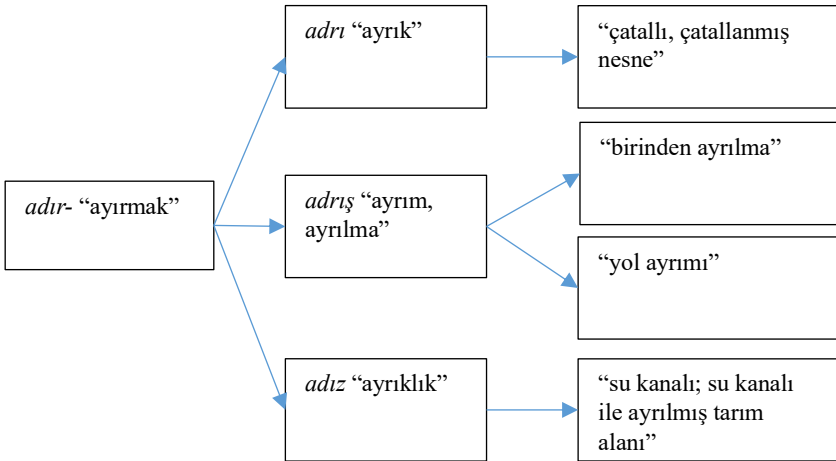
Fiziksel alandaki *adır-* tabanından türeyerek yine fiziksel alandaki başka kavramlara işaret eden diğer sözcükler *adırı*, *adırış* ve *adıız* biçimleridir. Clauson *adırı* “çatallı, çatallanmış nesne” sözcüğünün fiilden türemiş isim ya da sıfat olduğunu belirtir. Röhrborn ise sözcüğü *adır-* tabanının kalıplaşmış zarf-fiil (Konverb) biçimi olarak değerlendirmiştir. Erdal’a göre ise sözcük geçişli fiillerin nesnesine, geçişsiz fiillerin de öznesine işaret eden *-I* eki ile meydana gelmiş ve tabanının nesnesini işaretlemiştir (Räsänen, 1969, s. 6; Clauson, 1972, s. 63; Erdal, 1991, s. 340; Röhrborn, 1977, s. 58; Röhrborn, 2015, s. 49). Sözcüğün zarf anlamına sahip olmayıp, nesneye işaret etmesi Clauson ve Erdal’ın önerisini daha mantıklı kılmaktadır: *üç adrı süñün* “Üç çatallı

mızrağıyla” **Maitr 75 r. 14, 78 v. 11, *adrı butlug*** “bacakları açık olan” **DLT 541, *er topıknı adrı bile tuldı*** “o, topa çatal değnekle vurdu.” **DLT 275/240.**

İkinci olarak *adriş* “yol ayrımı, ayrılık”, soyut eylem adları ile geçişli fiil tabanlarının nesnesine ve geçişsiz fiil tabanlarının da öznesine işaret eden adlar oluşturan -Xş eki ile oluşmuştur (Clouston, 1972, s. 66; Erdal, 1991, s. 265-266). Sözcük, Kaşgarlı Mahmut’un verdiği *adriş* “iki yolun başı” **DLT 61/47** ifadesinde fiziksel anlamıyla verilmişken diğer taraftan *kizlep tutar sevgülük adriş küni begürer* “Gizli tutulan sevgi ayrılıkta ortaya çıkar” **DLT 353/282** cümlesinde mental olarak BİRİNDEN YA DA BİR ŞEYDEN UZAKLAŞMAK AYRILIKTIR metaforuyla ortaya çıkmış olan “birinden ayrılma” anlamında görülmektedir.

Son olarak *adız* “sulama kanalının dalı; sulama kanalıyla sınırlandırılmış ekilebilir arazi” ise Erdal’a göre geçişli fiil tabanlarından nesne adı geçişsiz fiil tabanlarından da özne adı yapan -(X)z ekiyle **adır-(t)z* > *adız* biçiminde ya da hipotetik bir tabandan türemiş olmalıdır. Röhrborn ise **ad-* “ayrılmak, ayırt edilmek” köküne fiilden isim yapım ekinin eklenmesiyle oluştuğunu belirtir (Erdal, 1991, s. 323, 325; Röhrborn, 2015, s. 34-35). Sözcüğün her durumda fiziksel “ayrılma” anlamıyla ilgili olduğu açıkça görülür: *qltı orup adızdağı tutur sarıg yintem kalsar bir évin bolmamş teg adkangalı bu adızg orulmaduk tēp* “Bu bir tarlanın bir bölümündeki pirincin biçilmesine benzer: Eğer sadece bir sap kalmışsa “bu tarla biçilmedi” deyip” **Abh. Shō. 38V24-25, *adız etözlüg*** “Bir tarla parçası gibi bedenler” **Maitr 73 v.19**

Buna göre aynı kavram alanı içerisinde morfo-semantik olarak “ayırarak” üzerinden, *adrı* sözcüğünde “ayrık”, *adriş* sözcüğünde “ayırım, ayrılma” ve *adız*’da ise yine “ayrıklık” kavramına erişilmiştir. Daha sonra sadece semantik olarak PARÇA-BÜTÜN metonimisiyle “ayrık” üzerinden “çatallı, çatallanmış nesne”, “ayırım” üzerinden “yol ayrımı” ve “ayrıklık” üzerinden “sulama kanalının dalı; sulama kanalıyla sınırlandırılmış arazi” nesnelere erişim sağlanmıştır. Böylece bu kavramlar fiziksel “ayrılık” kavramı ile ilişkilendirilerek metonimik bir biçimde yapıya kavuşturulmuş olur. Bunu, şekil 3’teki gibi göstermek mümkündür.

Şekil 3: *adrı, adriş ve adız Sözcüklerinin Anlamsal Gelişimi*

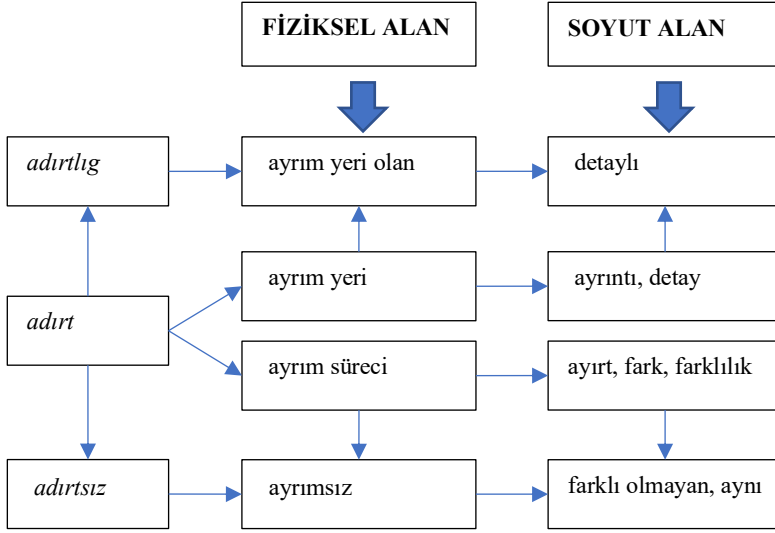
3.6.3. *adirt*

adirt “ayırım; farklılık, özellik; detaylanma”: *adır-* “ayırarak” tabanından çoğunlukla eylem adları ile geçişli fiillerin nesnesine geçişsiz fiillerin öznesine işaret eden *-(U)t* ile oluşmuş ve Erdal, sözcüğün hem tabanındaki eylemin adını hem de nesnesini gösterir şekilde kullanıldığını belirtir (Clouston, 1972, s. 64; Erdal, 1991, s. 309, 314; Röhrborn, 1977, s. 54; Röhrborn, 2015, s. 31). Genellikle soyut anlamda kullanıldığı görülen sözcükte FARKLI OLMAK AYRILMAKTIR ve AYIRT ETMEK AYIRMAKTIR metaforuna bağlı olarak fiziksel anlamdaki sürece işaret eden “ayrılma, ayırım süreci” kavramı mental bir süreç olan “fark etme, ayırt etme” kavramına ve bu süreçlerin sonunda ortaya çıkan “fiziksel farklılık” da yine soyut alandaki “farklılık, farklı özellik” kavramına haritalanmıştır. Buna göre sözcük, *ayırlı savınnı adırtı yok* “iyi ve kötü sözünün farkı yok.” **TT I 81**, *y(e)me bir ekint(i)niñ adırtı üküş bar* “kendi aralarında çok farklılıklar var.” **M III 12/16**, *ol sekiz temek sannıñ adırtın öñisin ukıtgalı* “Bu sekiz rakamının ayrı özelliğini açıklığa kavuşturmak için” **TT VI 383 (varyant)** örneklerinde “farklılık, farklı özellik” anlamında kullanılmışken diğer taraftan *öz yat tıp adırt tutmak köñülüğ kiterse* “Gönlün yabancı olanla kendine ait olanı ayırt etme tutumunu kim giderirse” **BT I 40/206** benzeri örneklerde “fark etme, ayırt etme” anlamıyla kullanılmıştır. DETAYLANDIRMAK VE ANLAŞILIR KILMAK AYIRMAKTIR metaforuyla fiziksel alandaki “ayırım yeri, ayrıntı” kavramı soyut alandaki “detay, ayrıntı” kavramına haritalanmıştır: *on törlüğ edgüleriñ üç törlüğ titrü çıngaru sakınmak kolulamakñıñ adırt kiñ yörüğü* “On kat iyiliğin ve üç kat yoğun meditasyonun ayrıntılı tanımı” **TT V B 21**.

3.6.3.1. *adırtlıg* ve *adırtsız*

adırtlıg “ayırma sahip, ayrıntılı, açık ve net, kesin, bilinen”: *adırt* “ayırım, detay” tabanından sahiplik adları ve sıfatları yapan *+LXg* ile oluşmuştur (Clouston, 1972, s. 70; Erdal, 1991, s. 315; Röhrborn, 1977, s. 55-56; Röhrborn, 2015, s. 32): *bekiz belgüliğ yarok yaşok açok adırtlıg bilgeli ukğalı* “...açıkça anlamak için” **TT VI 383**, *açok adırtlıg tükel bilmek ukmak* “açık ve net anlayış” **Suv 300**¹⁷, *abıta burkan öksinte adırtlıg tuggalı bolurlar* “Buda Amitābha’dan önce kesinlikle yeniden doğabilirsin.” **ETŞ 208/218**, *adırtlıg odgurag seziksiz abıta burhan öksinte altunluğ lenhwata tugarlar* “Kesinlikle ve hiç şüphesiz, Buda Amitābha ile altın nilüfer çiçeklerinde yeniden doğacaklar.” **ETŞ 200/85**, *edgüleri üstünki t(e)ñrilerde b(e)lgüliğ için açını igidü yarlıkamakları altınki kişi yalañukda adırtlıg için* “çünkü onların... erdemleri yukarıdaki tanrılar arasında aşıkardır ve zarif ilgileri aşağıdaki insanlar arasında açıkça bilindir.” **HtPek 49b 10**. Görüleceği üzere *adırtlıg* sözcüğünde “ayrıntı, detay” anlamından “detaylı, ayrıntılı” anlamına gelişim söz konusudur. Fakat *adırt* “ayırım, farklılık” tabanından olumsuzluk ve yokluk eki *+sXz* ile oluşan *adırtsız* “farklı olmayan, aynı, ayrımsız, eşit, tarafsız” sözcüğünde “ayırım, farklılık” anlamından “farklı olmayan, aynı” anlamına bir gelişim vardır (Röhrborn, 1977, s. 56; Röhrborn, 2015, s. 33-34): *kamağ yalañuklarta adırtsız ertiler* “Bütün diğer insanlardan farksızdılar.” **USp 151 u. 11**, *yalañuz kértü töz üze adırtsız körüp irinçkemek tsuyurkamak* “Ayrım yapmadan sadece savunma ilkesine göre varlıkları ele alarak merhamet etmek...” **Suv 265**²², *eñ ilki kop kamağ tınlıglarag adırtsız köñlin edgü öglıçe sakınur* “Öncelikle bir arkadaş gibi ayırım yapmadan tüm canlıları düşünüyor” **MaitrH XI 326/17**, *ınçıp biz nomug adırtsız bir tatıg bultumuz* “Ama biz öğretiyi herkes için aynı tat olarak bulduk (gerçi faziletlerimiz farklı olsa da)” **Ht I 173**, *adırtsız t(e)ñri yeri* “Tanrıların ayırt edilemez

yeri” TT VI 411. Bir diğer ifadeyle *adırt* sözcüğünün +LXg ekli biçimi “ayrıntı, detay” anlamına dayanırken +sXz ekli biçimi “ayırım, ayırt, fark” anlamına dayanmaktadır. Dolayısıyla bu anlam ilişkilerine göre *adırtlıg* biçiminde DETAYLANDIRMAK VE ANLAŞILIR KILMAK AYIRMAKTIR metaforuyla fiziksel alandaki “ayırım yeri” ve “ayırımı” kavramları soyut “detay, ayrıntı” ve “detaylı, ayrıntılı” kavramlarına haritalanmışken *adırtsız* biçiminde AYIRT ETMEK AYIRMAKTIR metaforuyla fiziksel alandaki “ayırım süreci” ve “ayırmsız” kavramları soyut alandaki “ayırt, fark, farklılık” ve “farklı olmayan, aynı” kavramına haritalanmıştır. Bu ilişkileri şekil 4’teki gibi görselleştirmek mümkündür.

Şekil 4: *adırt* Sözcüğünün Anlamsal Gelişimi

3.6.3.2. *adırtla-*

adırtla- “ayırt etmek; bilmek, analiz etmek; araştırmak, kontrol etmek, incelemek; seçmek”: *adırt* “ayırım, farklılık, detay” tabanından geçişli ve geçişsiz eylemler türeten +LA- ile oluşmuştur (Clauson, 1972, s. 70; Erdal, 1991, s. 429; Röhrborn, 1977, s. 55a; Röhrborn, 2010, s. 11). *adırt* kökünden itibaren kavramsal alanını sadece soyut alanlar üzerinden yapılandıran *adırtla-* fiilinde öncelikle AYIRT ETMEK AYIRMAKTIR metaforu kendini göstermektedir. Her ne kadar *adırt*, *adırtla-* tabanlarının fiziksel anlamları kullanılmamış ya da tanımlanmamış olsa da *adırt-* türevlerinin köküyle olan morfo-semantik ilgisi sayesinde mental olarak fiziksel anlamdaki “ayırma” varsayımıyla soyut bir alan olan “ayırt etmek” kavramı yapılandırılmış olur: *bilge bilig edgüli ayıglı nomlarıg çınarıp adartlap ayıgıg kodup edgüg alar için* “Çünkü bilgelik iyi ve kötü dharmaları inceler ve ayırt eder, kötüyü bir kenara atar ve iyiyi kucaklar.” TT V B 76. Sözcük ayrıca daha ileri bir anlama geçerek ANLAMAK AYIRMAKTIR metaforuyla kavramsal alanını aynı zamanda “ayırt etmek” ile de ilgili olan “anlamak” alanına genişletmiştir: *adartlaguluk b(e)lgü bar* “kişinin bilmesi gereken işaretler var.” TT I 71, *otgurak bilge biligin adartlayu ukar* “(Bodhisattva) onu mükemmel bir bilgelik

aracılığıyla tanır ve bilir.” **MaitrH XV 193/4**. Sözcüğün “analiz etmek” ve “araştırmak” anlamları, ilişkili olduğu “ayırt etmek” anlamından çok daha fazla bir faaliyet alanını kapsamaktadır. Diğer bir ifadeyle “analiz etmek” ve “araştırmak”, aslında “ayırt etmeyi” de bünyesinde bulunduran karmaşık faaliyetler bütünüdür. Dolayısıyla PARÇA-BÜTÜN metonimisiyle soyut ve metaforik bir kavram olan “ayırt etmek” üzerinden yine karmaşık soyut bir kavram olan “analiz etmek” ve “araştırmak” eylemlerine erişim sağlanmış olur: *yme nom erdini adirtlayu sözleser* “öğreti mücevherlerini analiz etmek ve paylaşmak istiyorsanız.” **Maitr 114 r. 7, savların ayıtu öteklerin adirtlayu turur** “(Cehennem Yargıcı) ifadelerini sorgular ve suçunu araştırır.” **Suv 1219**.

adirtla- eyleminin Eski Uygur Türkçesinde tanımlanan bir diğer anlamı ise “seçmek”tir: *nomta talulap adirtlap ülgülüğ teñlep köñlin turgur-* “Dharmaları seçip tartarak kişinin kalbini Dharmaya yönlendirmek” **ShoRoshia 264: 20**. Anlamdan bağımsız olarak “seçmek” kavramı doğrudan zihinsel bir süreci kapsadığı için mental bir eylemdir. Fakat diğer taraftan “ayırma” ise temel anlamda doğrudan fiziksel bir süreç işaret etmektedir. Buna göre *adirt-* biçiminin işaretlemiş olduğu “ayırma” üzerinden SONUÇ-NEDEN metonimisiyle mental alandaki “seçmek, tercih etmek” eylemine erişim sağlanmıştır. Bir diğer ifadeyle mental bir eyleme kendisiyle yakından ilgili olan fiziksel bir eylem üzerinden erişilmiştir. Çünkü somut bir nesneyi yine fiziksel bir şekilde seçmek için o nesneyi içinde bulunduğu diğer varlıklardan ayırıp uzaklaştırmak zorundayız. Bu fiziksel hâliyle bile *adirtla-* biçiminin kazanmış olduğu “seçmek” anlamı esasında “bir nesneyi diğerlerinin yanından uzaklaştırma” eylemine dayanmaktadır. Yani aslında *adirtla-* sözcüğü henüz “seçmek” anlamına geçmeden önce BİRİNDEN YA DA BİR ŞEYDEN UZAKLAŞMAK AYRILIKTIR metaforuyla “fiziksel ayırma” anlamından “bir şeyi bir şeyden uzaklaştırmak” anlamına geçmiştir. Dolayısıyla sözcüğün zihinsel olarak “ayırma” > “uzaklaştırmak” > “seçmek, tercih etmek” şeklinde bir yol izlediği anlaşılır.

3.6.3.3. *adirtlan-*

Edilgen (pasive) bir anlama sahip olan *adirtlan-* “ayrılmak, fark edilmek, özel inceleme altında olmak” sözcüğü, *adirtla-* “ayırt etmek, analiz etmek” tabanından dönüşlülük eki *-(X)n-* ile oluşmuştur (Erdal, 1991, s. 585; Röhrborn, 1977, s. 55; Röhrborn, 2010, s. 12). Sözcük UW’de tek örnek (hapax legomenon) olarak verilmişse de UW dışında sözcüğün Shōgaito’nun çalışmasında da tanıklandığı görülür (Shōgaito, 2008, s. 322): *birök bulsar nom adirtlamakıg nizvanular tugmaz üçün anın bilmiş kergek nom adirtlanmaknıg nizvanı tarkardaçı* “Eğer öğretiyi idrak etmeyi başarırsan ihtiraslar oluşmayacağı için öğretinin idrak edilmesinin ihtirasları, sıkıntıları dağıtacağını bilmelisin.” **ShōUighAbhi 283**, *kimler birök ulug ig kem üze tutulup otaçılar üze adirtlanıp tudmış kodmuş erser yme* “Herhangi bir kişi ciddi bir hastalığa yakalanmış, doktorlar tarafından muayene edilmiş ve bırakılmış olsa bile” **U II 43, 20**. Bu tanıklara göre *adirtla-* > *adirtlan-* şeklindeki biçim bilimsel gelişime paralel olarak “bir şeyi analiz etmek” üzerinden “biri tarafından özel gözlem ve inceleme altında olmak” kavramına erişilmiş ve sonra anlamsal olarak PARÇA-BÜTÜN metonimisiyle de daha karmaşık ve ileri bir kavram olan “doktor tarafından muayene edilmek” kavramına erişilmiştir.

3.6.4. *adru-*, *adrul-*

Röhrborn *adro-* “üstün olmak, bir şeyde birini geçmek” fiilini *adır-* “ayırma” kökünden *-U-* yapım ekiyle **adır-u-* biçiminde tahlil etmiştir (1977, s. 61). Erdal da Röhrborn’un da fark etmiş olduğu üzere *adru-* “üstün olmak, bir şeyde birini geçmek”

ve *adruk* “üstün” sözcüklerini *adır-* “ayırarak” ve bundan *-(O)k* ekiyle türemiş olan *adrok* “ayrı, farklı” sözcüklerinden yapı ve anlam açısından ayrı bir biçim kabul etmiştir. Esas olarak *+U-* yapım eki Eski Türkçede adlara eklenerek geçişsiz fiiller oluşturmaktadır. Fakat Erdal, *-U-* fiilden fiil yapım ekinin Türkçede bulunmadığını söyleyerek *şeşü-* “zayıflamak” ve *adru-* eylemlerinin *+U-* eki ile türetilmiş olabileceğini belirtir (1991, s. 474, 476-477). Röhrborn daha sonra sözcüğü *adro-* biçiminde ele alarak “mükemmel” anlamına gelen *adrok* sözcüğünden geriye doğru türetme olarak değerlendirmiştir (2010, s. 18). Sözcüğün yapısı tartışmalı da olsa “üstün, mükemmel olmak” anlamının fiziksel olarak “ayrılmak, ayrı olmak” anlamıyla ilgili olduğu kabul edilmektedir. Sözcük Eski Uygur Türkçesinde her zaman soyut anlamıyla tanımlanmıştır: *tıgrak bitimek üze adrudı* “Sağlam yazı yazmada üstün oldu.” **HtPek 40 a 6**, *anın [ka]ma[g]da seçilmiş kên kövşek [kılı]klig alkuda adrumış [tat]ıglıg tañsuk ulug edremliġ yarlıkar erdin* “Bu nedenle, geniş ve ince karakterli, herkesten üstün ve sevimli, harika, büyük erdemli, herkesten üstün bir adamdı.” **Ht II 1902** (Röhrborn, 1977, s. 61), *[ho]rmuzta v(a)çırında adrumış köġüzlüġ* “İndra'nın vajrasını aşan bir göğse sahip olan” **BT XIII 1,43**, *aytın küntin adrumış* “Aydan ve güneşten üstün olmuş” **BT XIII 19,59**. Sözcüğün edilgen çatılı eylemler yapan *-(X)l-* ekiyle genişlemiş biçimi olan *adrul-* sözcüğü de “mükemmel olmak, üstün olmak” anlamıyla geçmektedir (Erdal, 1991, s. 652): *alkışlıġın adrumış alkatmış uygur elimiz* “Övülmüş üstün ünlü Uygur Hanımız!” **BT XIII 39, 2-3** *adru-* ve *adrul-* sözcüklerinde soyut olarak var olan “üstünlük” anlamını ÜSTÜNLÜK / MÜKEMMELLİK AYRILIKTIR metaforuyla açıklamak mümkündür. Buna göre fiziksel alandaki “ayrı olmak” ve “ayrılmak” kavramları soyut alandaki “bir takım olumlu nitelikler bakımından diğerlerinden üstün olmak” ve “üstün, mükemmel kılınmak” kavramına haritalanmıştır.

3.6.5. *adrıl-*

adrıl- “ayrılmak; birinden ayrılmak”: *adır-* “ayırarak” tabanından edilgen çatılı eylemler yapan *-(X)l-* ile oluşmuştur (Clason, 1972, s. 68; Erdal, 1991, s. 652; Röhrborn, 2010, s. 16-18). Eski Türkçede sözcük ayrıca “ayrılmak” ve “birinden ayrılma” anlamlarının yanı sıra yaygın bir şekilde “yaşamdan ayrılmak, ölmek”, “kaçmak, kaçıp kurtulmak”, “parçalara ayrılmak, çözülmek”, “bir şeyden ayrılıp türemek, soyundan gelmek”, “gruplanmak, bölümlenmek (zaman)” ve “üstün ve ünlü olmak” anlamlarına da gelmektedir (Röhrborn, 1977, s. 58-59; Röhrborn, 2010, s. 16-18). Sözcük ilk yazılı metinlerden itibaren ileri ve soyut anlamlarda görülmesine rağmen sözcüğün “fiziksel olarak ayrılmak” anlamına en erken Eski Uygur döneminde rastlanmaktadır: *kaçan birök bo ok süñükleri adrılp içi içegüsi teşilser* “Ne zaman ki kemikleri ayrılıp, iç organları dışarıya çıksa” **DKPAM 921**, *süñükleri barça adrılp* “Kemikleri tamamen (birbirinden) ayrılıp...” **DKPAM 782**, *yarılgay olarnıñ başları yetipen öñi adrılp* “Kafaları yarılarak yedi parçaya bölünecek” **Suv Bln. 1015/1 v. 7**. Öncelikle BİRİNDEN YA DA BİR ŞEYDEN UZAKLAŞMAK AYRILIKTIR metaforuyla “fiziksel olarak bir maddenin ayrılması” sosyal alandaki “birinin ya da bir şeyin yanından uzaklaşmak” kavramına haritalanmıştır: *balık suvıntın adrılp isig kumta agınmış teg yerte agınayu inçe tēp yıgladı* “Tıpkı balığın sudan çıkıp sıcak kumda yuvarlanması gibi yerde yuvarlanarak şöyle ağladı.” **AYS X 501**. Sözcüğün anlamı daha sonra SEVİLEN BİRİNDEN ZORLA UZAKLAŞMAK AYRILIKTIR metaforuyla “duygusal olarak zorla birinden ayrılmak” anlamına genişlemiştir. Diğer bir ifadeyle “fiziksel bir maddenin ayrılığı” bu defa mental alandaki “iki kişinin duygusal olarak zorla birbirinden ayrılması” kavramına haritalanmıştır: *kentü tugmış kılınmış meñigü*

teñri yèrin unutu ıddı yaruk teñrilerde adrılı “Kendi doğduğu, yaratıldığı ezeli tanrı yerini unuttu ve ışık, tanrılardan ayrıldı.” **Huast. 16**, *asankelig yolta yoriyu burkan kutına edgü kılınç kazanur erken siziñde adrılmaklıg isig koz içinte erüñ üküñ kata a/ /ndım* “Sayısız (skr. asamkhyeya) yollarda yürüyüp Burkanlık (burkan kutı) için iyi ameller işler iken (kazanır iken) sizden ayrılmanın sıcak közü içinde pek çok defalar debelendim.” **Maitr. 90, 30** *ötrü anası parçapati hatun oglıntın adrılmaklıg emgekin kogşap barıp téginke inçe tép tedi* “Sonra anası kraliçe Prajapati oğlundan ayrılmak ıstırabıyla zayıflamış (bir halde), varıp prensese şöyle dedi.” **DKPAM 4357**, *amraklartın adrılğuluk emgek bolmazın erti tép korkar men* “Yalnız bize sevdiklerimizden ayrılma eziyeti olmasın diye korkarım.” **AYS X 106**, *yavaşım birle yakışpan adrılmalmı* “Nazik sevgilimle bir araya gelmek istiyorum ve ayrılmak istemiyorum.” **M II 8 u. 17**.

Sözcüğün, Eski Türk yazıtlarında, Uygur dönemine göre eski metinler olmasına rağmen daha ileri bir anlama geçmiş olduğu görülür. SİYASİ BAĞIMSIZLIK AYRILIKTIR metaforuyla “fiziksel olarak ayrılmak” siyasi alandaki “siyasal oluşumdan bağımsız olmak” kavramına haritalanmıştır: *elig yaşıma tatawı bodun kıtañda adrılı* “Elli yaşımdayken Tatawı halkı Kitanlılardan ayrıldı.” **BK G 7**, *türk bodun kanın bulmayın tawgaçda adrılı kanlantı* “Türk halkı hanını bulamadığı için Çin’den ayrıldı, han sahibi oldu.” **T1 B 1 (2)** (Aka, 2022, s. 221). Bu, Türkçenin en eski yazılı metinleri olan Eski Türk yazıtları için oldukça ileri bir anlamsal sürece işaret etmektedir. Çünkü sözcüğün anlamı aslında fiziksel anlamdaki ayrılmak kavramından doğrudan gelişmemekle birlikte mental olarak öncelikle “birinden ya da bir şeyden uzaklaşmak”, sonra “duygusal olarak birinden kopmak” ve son olarak da “siyasal oluşumdan bağımsız olmak” anlamına geçmiştir. Söz varlığı ve konu alanı bakımından kısıtlı olan yazıtlarda sözcüğün ilk üç anlamıyla tanıklanmayıp, bu haliyle, yani sadece dördüncü anlamıyla tanıklanması önceki üç anlamın da aynı zamanda dönemin söz ve anlam varlığında yaşamakta olduğunu gösterir. Nitekim sözcüğün yazıtlarda tanıklanmayan önceki anlamları yukarıda belirtildiği üzere daha sonraki Uygur döneminde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Metaforlarla çok daha net bir şekilde açıklanabilen bu ilişkiler ayrıca Köktürk dönemi Türkçesiyle Eski Uygur döneminin Türkçesi arasındaki, daha da genellemek gerekirse farklı coğrafyaya ve dönemlere ait yazı dilleri arasındaki zihinsel ilişkileri ortaya koyması bakımından da tarihsel dilbilim için özel bir önem taşımaktadır.

Sözcüğün Eski Türk yazıtlarından itibaren görülen “ölmek” anlamı da tıpkı *ayrıl-* “siyasi olarak bağımsız olmak”, *ayır-* “öldürmek” sözcükleri gibi ileri bir anlamsal sürece işaret etmektedir. Çünkü sözcüğün anlamı yine metaforlaşmayla “fiziksel olarak ayrılmak” anlamından gelişen “birinin ya da bir şeyin yanından uzaklaşmak” ve “duygusal olarak birinden ayrılmak” anlamlarına dayanmaktadır. Buna göre ÖLÜM AYRILIKTIR metaforuyla “birinden ayrılmak” kavramı “ölmek” kavramına haritalanmıştır (Aka, 2022, s. 221): *ögünü sebini barıñ üçünç ay yetika adrıldımız at tabarda* “Sevinçli ve mutlu bir hayat sürün. Üçüncü ay(m) yedisinde ayrıldık, at(tan) davardan (mal-mülkten).” **Ç 1**, *üze teñri koñ yılka yetinç ay küçlüg alp er kaganımda adrılı bardıñız* “Yukarıda (ebedi) gök, koyun yılının yedinci ayında güçlü (ve) kahraman kağanımdan ayrılıverdiniz.” **OK 4 (12)**, *üç yetmiş yaşımka adriltım egök katun yèrimke adriltım* “Altmış üç yaşımda öldüm. Uyuk (ve) Katun (ırmaklarının suladığı) yerimden ayrıldım.” **E 3/4**, *kak adaş .. eke baltır birgerü .. bolar tüşer adrılmak alp açığ tarka emgekke* “Erkek kardeş ve hısım akraba, abla ve baldız hep birden ayrılma zahmetine düşerler.” **AYS VIII 1387**, *m(e)n adrılıp adın ajunka barır m(e)n* “Ölürüm ve başka bir

dünyaya giderim” U III 6, 3, *bu kün adrlur men muğun öz barır / kavuşgum kaçan erki teŕri bilir* “Bugün ben üzüntü içinde ayrılıp gidiyorum, bir daha ne zaman konuşacağımızı ancak Tanrı bilir.” KB 6176. Fakat diğer taraftan *birök bütürmeser sen isig özünde adrlıgali anuk tutgul* “Eğer bu (iş) (gereğince) yerine getirmes isen canından ayrılmak için hazır ol.” DKPAM 1219 benzeri örneklerde “ölmek”, “bedenden ayrılmak”, “canından ayrılmak” ya da “ruhun bedenden ayrılması” şeklinde bir kavramlaştırmaya dayanmaktadır. Diğer bir ifadeyle *adır-* “öldürmek” eyleminde olduğu üzere burada da sözcüğün metaforlaşmayla kazanmış olduğu “ölmek” anlamı, “bir kişiden ayrılmak” yerine, doğrudan “(madde) fiziksel olarak ayrılmak” ile ilişkilendirilmiştir. Sözcüğün “bir yerden ya da kişiden ayrılmak” anlamına bağlı olarak oluşan diğer bir anlam da “kaçmak, kaçıp kurtulmak” anlamıdır. Bir çeşit PARÇA-PARÇA ilişkisi olan ÖNCELİK-SONRALIK metonimisiyle “birinden uzaklaşmak” üzerinden “kaçıp kurtulmak” eylemine erişim sağlanmıştır: *kalmış iki kençlerim öŕi adırılıp antada yme basıtıp busuşka emgeklig ootin örtenmişler* “Kalan iki çocuğum oradan kaçıp kurtulmuş olmasına rağmen kederle ezilip ıstırap ateşiyile yanmışlar.” AYS X 835, *neŕ olartın ozgali adrlıgali bolmaz* “Onlardan kesinlikle kaçamaz” BT II 928.

Sözcüğün “bir şeyden ayrılıp türemek, oluşmak” ve “bölümlemek, gruplanmak” anlamları hem metafor hem de metonimiyle oluşmuştur: *akıgsız uğuştın adrlıp ünmiş* “Anâsrava ögesinden türemiş olan (Buda)” ETS 98/256. cümlesinde *tutyak yime munta üç eŕim sansardaki nızvanılar ogrınta tört türlüŕ adrlırlar* “Varlığa bağlanma (tutyak=skr. upadana) da (!) üç kısımlı Samsara’daki ihtiraslar (nızvanı= skr. kleşa) dolayısıyla dört kısma ayrılır.” Maitr. 41, 26, *ötrü yay kış ulatı tört öd adrlur* “Sonra yaz kış ve genel olarak dört mevsime ayrılır.” TT VI 324 (varyant), *tört öd içinte yana ikirer öd adrlur* “dört mevsim tekrar iki mevsime ayrılır.” TT VI 325, *üç uğuşlar üye bölülmüş kırk bin oronlar üye adrlımiş bütün sansarıŕ* “Üç elemente ve kırk bir âleme bölünmüş tüm Samsâra” BT III 105. Eski Uygurca örneklerde de görüldüğü üzere NEDEN-SONUÇ metonimisiyle “ayrılmak” üzerinden “bir şeyden ayrılıp türemek, oluşmak” ve “bölümlemek, gruplanmak” kavramlarına erişilmiş ve SOYUT VARLIKLAR MADDEDİR metaforuyla da bu kavramlar soyut alana aktarılmıştır. Bahsi geçen “bir şeyden türemek” ve “bölümlemek, gruplanmak” anlamlarındaki soyutluk, metaforlaşmayla anlamın hem somut hem de soyut varlıklar için geçerli hâle gelmesiyle daha genel bir düzeye ulaşmasına bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Diğer bir ifadeyle sözcük sadece fiziksel olarak bir türeme ve bölümlenme ifadesi için değil, aynı zamanda soyut varlıklar için de geçerli olan bir türeme ve bölümlenme biçimini ifade etmek için de kullanılmıştır. Bu, sözcüğün söz konusu anlamlarında özgül bir düzeyden genel bir düzeye ulaşarak soyutlaşma kazandığını göstermektedir. Sözcüğün diğer anlamlarına göre daha az tanıklanan “üstün olmak” anlamında ise kökteşi olan *adru-* eyleminde olduğu üzere ÜSTÜNLÜK / MÜKEMMELLİK AYRILIKTIR metaforuyla fiziksel “ayrılmak” kavramı soyut “üstün, mükemmel olmak” kavramına haritalanmıştır: *adrlımiş küŕülmüş gandahasti atl(ı)g yaja* “Gandhahasti adlı üstün ünlü fil” Buyan 6814

3.6.6. adirt-

adirt- “ayırtmak, ayırt etmek, ayıklamak”: *adır-* “ayırarak” tabanından ettirgen çatılı eylemler yapan *-(X)t-* ile oluşmuş ve Eski Uygur Türkçesinde *adrat-* veya *adrut-* şeklindeki deŕişkeleriyle tanıklanmış fakat ettirgenlik anlamını kaybetmiş görünmektedir (Clouston, 1972, s. 68; Röhrborn, 1977, s. 55, 58; Röhrborn, 2010, s. 11). Sözcük temel fiziksel anlamıyla en erken Karahanlı Türkçesinde tespit edilmiştir: *evin teg yarır bu yiti kat köküŕ / adirtü seŕim teg yir erse kaşı* “O yedi kat göğü bir tane gibi

yarar; ova ve tepeleriye saçma tanesi gibi birbirinden ayırır” **KB 2787**. Diğer taraftan AYIRT ETMEK AYIRMAKTIR metaforuna bağlı olarak ortaya çıkmış olan mental alandaki soyut “ayırt etmek” anlamı Eski Uygur Türkçesi döneminden itibaren görülmektedir: *süzdeçi adratdaçi töz* “ayırma ve ayıklama kategorisi (Vaişeşika okuldaki altı biliş kategorisinden birinin özelliği)” **HtPar 9020** (Röhrborn, 1977, s. 58), *bilge biligdin adrutaçi* “Bilgelikle ayırt edilen” **TT V B 67, 75**. *kara kul karası bolur beg örün / karalı örünli adurttu körün* “Siyah kul rengidir, bey beyaz olur; siyah ve beyaz böyle ayırt edilmiştir.” **KB 2080**.

3.6.7. adırın-

adırın- “birinden ayrılmak”: *adır-* “ayırma” tabanından dönüşlük eki *-(X)n-* ile oluşmuştur (Erdal, 1991, s. 583, 585). Başka yerde tanığı olmayan sözcük Yenisey yazıtlarında ÖLÜM AYRILIKTIR metaforuna bağlı olarak ortaya çıkmış olan ileri seviyedeki “ölmek” soyut anlamıyla görülmektedir. *êçiçim e adrudım a* “Sevgili ağabeyimden ayrıldım” **E 32/13**, bir *yaşımta ataçımka adrudım a* “Bir yaşımda babacığımın ayrıldım” **E 32/14**. Buna göre *adır-* ve *adrıl-* eylemlerinin işaret ettiği “öldürmek” ve “ölmek” anlamlarında olduğu üzere sözcükte direkt olarak fiziksel alandaki “ayrılmak” anlamından “ölmek” anlamına bir geçiş söz konusu değildir. Bunun yerine sözcük mental olarak metaforik bir hiyerarşi içerisinde önce BİRİNDEN YA DA BİR ŞEYDEN UZAKLAŞMAK AYRILMAKTIR metaforuyla “birinden uzaklaşmak”, ikinci aşamada SEVİLEN BİRİNDEN ZORLA UZAKLAŞMAK AYRILIKTIR metaforuyla “sevdiği birinden ayrılmak” ve son aşamada artık “ölmek” anlamına geçmiştir.

4. Bulgular

Görülebileceği üzere **ad-/*adı-* kök biçiminden türeyen sözcüklerin oluşturmuş olduğu sözcük ailesi biçim bilim, alan ilişkileri, metafor ve metonimi bakımından incelenmeye çalışılmıştır. Öncelikle aile içerisindeki sözcüklerin biçim bilimsel olarak izlemiş olduğu yolları aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

- *ad-/*adı- > adın > adna- > adnat-
- *ad-/*adı- > adın > adınçığ
- *ad-/*adı- > adıl
- *ad-/*adı- > adış-
- *ad-/*adı- > adın-
- *ad-/*adı- > adır- > adrok > adroklug – adroksuz
- *ad-/*adı- > adır- > adrı
- *ad-/*adı- > adır- > adrış
- *ad-/*adı- > adır- > adız
- *ad-/*adı- > adır- > adırt > adırtlıg – adırtsız
- *ad-/*adı- > adır- > adırt > adırtla- > adırtlan-
- *ad-/*adı- > adır- > adru- > adrul-
- *ad-/*adı- > adır- > adrıl-
- *ad-/*adı- > adır- > adırt-
- *ad-/*adı- > adır- > adırın-

Buna göre sözcük ailesinin biçim bilimsel olarak birinci katmanını **ad-* ya da **adı-* olarak şeklinde belirlenebilen ana kök temsil etmektedir. İkinci katman ise *adin*, *adıl*, *adış*, *adin-* ve *adır-* biçimlerinden oluşmaktadır. Bunlardan *adin* metinlerde gramerleşmeyle ilişkili olarak yüksek bir sıklığa sahip olurken, *adır-* yüksek sıklığının yanı sıra kendisinden sonra çok daha fazla biçime kaynaklık etmesi bakımından da öne çıkmaktadır. *adin* üçüncü katmanda *adna-* ve *adınçığ* biçimlerine, *adır-* ise *adrok*, *adri*, *adış*, *adız*, *adırt*, *adru-*, *adıl-*, *adırt-*, *adın-* biçimlerine kaynaklık etmiştir. Dördüncü katmanda *adnat-*, *adroklug* - *adroksuz*, *adırtla-*, *adırtlıg* - *adırtsız*, *adrul-* biçimleri ve son katmanda da *adırtlan-* biçiminin yapılandığı görülmektedir. İlk iki katman arasında biçim bilimsel açıdan saydamlık daha zayıf iken sonrasındaki yapılar birbirleri arasında daha saydam bir özellik göstermektedir. Sözcük ailesinde ele alınan yirmi beş biçimden on üç tanesi fiil kökü veya tabanyken, on iki tanesi isim veya isim soyludur. Sözcük ailesinin yapılanmasına katılan isimden isim yapım ekleri +*IXg*, +*sXz*; isimden fiil yapım ekleri +*A-*, +*LA-*, +*U-*; fiilden isim yapım ekleri -*Xn* -(*X*)*nçlg* (<-(*X*)*nç+sIg*), -(*X*)*l*, -(*O*)*k*, -*I*, -*Xş*, -(*X*)*z*, -(*U*)*t* ile fiilden fiil yapım ekleri -(*X*)*t-*, -(*X*)*ş-*, -(*X*)*n-*, -(*I*)*r-*, -(*X*)*l-* olarak belirlenmiştir.

Anlamsal açıdan bakıldığında birinci sırada sekizer anlamla *adır-* ve *adıl-* biçimleri aile üyeleri içerisinde en yüksek sözcüksel çok anlamlılığa sahip birimler olarak öne çıkarken bunu ikinci sırada beş anlamla *adırtla-* üçüncü sırada dörder anlamla *adin*, *adınçığ* ve *adrok*, dördüncü sırada üç anlamla *adırt*, *adış*, *adız* ve son olarak ikişer anlamla *adna-*, *adnat-*, *adıl*, *adin-*, *adroklug*, *adroksuz*, *adri*, *adırtlıg*, *adırtsız*, *adırtlan-*, *adru-* *adrul-*, *adırt-* ve *adın-* biçimleri takip etmektedir. Bunların dışında *adış-* “ayrışmak”, *but* ve *adak* gibi sözcüklerle dizimsel birlikteliği sayesinde çok anlamlı bir nitelik kazanır. Bütün bu anlamları aşağıdaki gibi listeleyebiliriz:

adır-: 1. “ayrımak” 2 “seven birini sevdiğinden ayırmak” 3 “evliliği bozmak” 4. “öldürmek” 5. “ayırt etmek” 6 “detaylandırmak” 7. “bölümleyip, gruplamak” 8. “seçmek”

adıl-: 1. “ayrılmak” 2. “birinin ya da bir şeyin yanından uzaklaşmak” 3. “sevdiği kişiden zorla ayrılmak” 4. “siyasi oluşumdan bağımsız olmak” 5. “ölmek” 6. “kaçıp kurtulmak” 7. “bölümlenmek, gruplanmak” 8. “üstün, mükemmel olmak”

adırtla-: 1.“ayrımak”, 2. “ayırt etmek”, 3. “anlamak” 4. “analiz etmek”, 5. “araştırmak” 6. “seçmek”

adin: 1.“ayrı” 2.“farklı” 3.“çeşitli, türlü” 4.“öteki, başkası” 5. “ve ayrıca”

adınçığ: 1.“ayrı” 2. “üstün, seçkin” 3. “kutsal” 4. “muhteşem, harika”

adrok: 1.“ayrım” 2. “fark” 3. “üstünlük, mükemmellik” 4. “çeşitli, türlü”

adırt: 1.“ayrım” 2.“fark” 3.“detay, ayrıntı”

adırtı: 1.“ayrılma” 2.“yol ayrımı”, 3.“birinden ayrılma”

adız: 1.“ayrıklık” 2.“su kanalı” 3.“su kanalı ile ayrılmış tarım alanı”

adna-: 1.“ayrılmak” 2.“farklılaşmak, değişmek”

adnat-: 1.“ayrımak” 2.“farklılaştırmak, değiştirmek”

adıl: 1.“ayrı” 2. “muhteşem, harika”

adin:-1.“bir şeyin birine ayrı görünmesi” 2.“şaşırmak, hayret etmek”

adroklug: 1.“ayrım” 2.“mükemmel, muhteşem”

adroksuz:1.“ayrısız” 2.“farksız, aynı”

adri: 1.“ayrı” 2.“çatallı, çatallanmış nesne”

adırtlıgı: 1.“ayrılmış” 2.“ayrıntılı, detaylı”

adırtısız: 1.“ayrısız” 2. “farklı olmayan, aynı”

adırtlan-: 1.“biri tarafından ayrılmak” 2.“doktor tarafından muayene edilmek”

adru-: 1.“ayrı olmak” 2. “üstün olmak, bir şeyde birini geçmek”

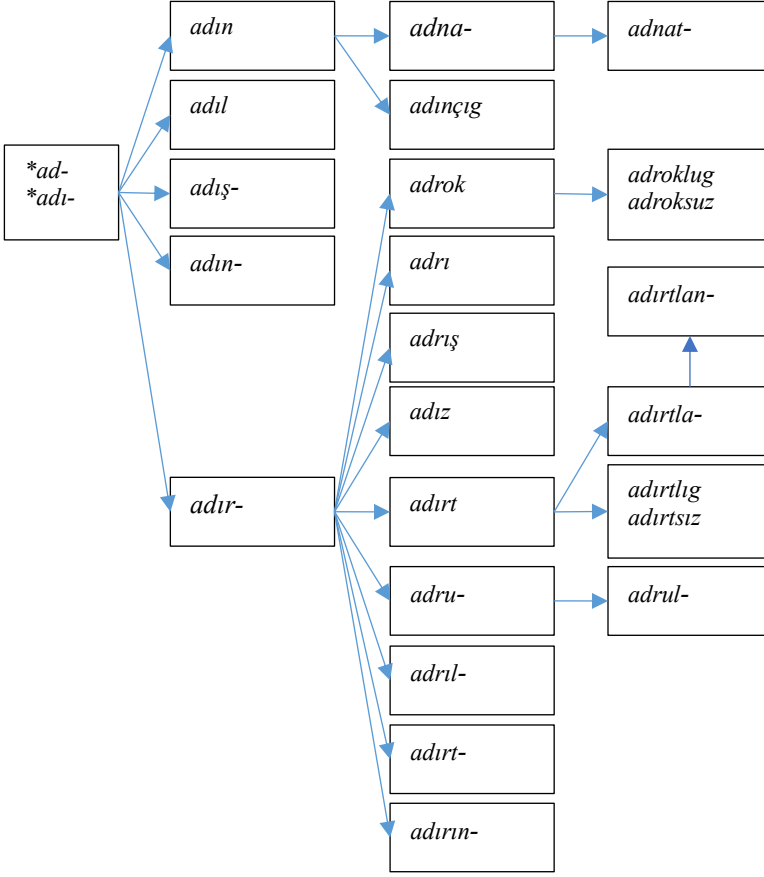
adrul-: 1.“ayrı kılınmak” 2.“üstün, mükemmel kılınmak”

adırt-: 1.“ayırtmak” 2.“ayırt etmek”

adırın-: 1.“ayrılmak” 2.“ölmek”

adış-: 1.“ayrışmak” 2. *adak adış-* “yürümek” - *but adış-* “nahoş ve saygısız bir şekilde oturmak”

Listeye göre 1 numara ile işaretlenen anlamlar her zaman fiziksel, somut ve temel anlamlar olarak belirtilmişken diğer numaralarla belirtilen anlamlar ise ya ikincil ileri ve soyut anlamlar ya da ikincil somut anlamlardır. Bu sözcüklerden *adış-* “ayrışmak”, *adır-* “ayrılmak”, *adıl-* “ayrılmak”, *adri* “çatallı, çatallanmış”, *adış-* “yol ayrımı”, *adı* “su kanalı, su kanalı ile ayrılmış alan” biçimleri belirtilmiş olduğu üzere eski Türkçede fiziksel alandaki anlamıyla da tanıklanırken diğer biçimler sadece soyut anlamlarıyla kullanılmış ya da tanıklanmış ve bu sözcüklerde belirtilen fiziksel anlamlar sadece somuttan soyuta gelişimi yansıttığı için varsayımsal olarak belirlenmiştir. Yani soyut bir alan yapılandırılırken somut ve fiziksel alana göre yapılandırıldığı için somut ve fiziksel anlam tanıklı olmasa da kelime ailesinin üyeleri arasında ortak bir biçimde paylaşılan bir imaj şeması olduğu için zihinde varsayımsal olarak yer alır. Örneğin *adır-* fiziksel olarak “ayrılmak” ve ondan metaforlaşmayla gelişen *adır-*, “ayırt etmek” anlamıyla soyut olarak görülür. Yine *adır-* biçiminin “ayırt etmek” anlamından soyut alandaki *adırt* “fark” ve *adırtla-* “ayırt etmek” biçimleri tanıklanır fakat bu *adırt* ve *adırtla-* fiziksel anlamda görülmez. Çünkü sözcük bir kere *adır-* biçiminde soyut alandaki “ayırt etmek” alanına geçmiş, artık morfo-semantik gelişimini *adır-* “ayırt etmek” > *adırt-* “ayırım, fark” > *adırtla-* “ayırt etmek” biçiminde soyut alanda sürdürmüş olmalıdır. Buna göre *adır-* “ayırt etmek” ve *adırtla-* “ayırt etmek” eş anlamlı hâle gelmiş fakat *adırtla-* biçiminin fiziksel anlamı kökteşliğinin verdiği mensubiyetten dolayı sadece zihinsel olarak varsayılmıştır.

Şekil 5: *ad-/*adı Kökünden Türeyen Sözcüklerin Biçim Bilimsel İlişkisi

Sözcük ailesindeki sözcüklerin işaret etmiş olduğu alanlar ya metaforik ya metonimik ya da hem metaforik hem metonimik bir şekilde yapıya kavuşturulmuştur. Buna göre FARK/AYRIM, ŞAŞIRMA, SEÇME, KUTSİYET, DETAY / ANLAMA, İLİŞKİ ve ÖLÜM alanları metaforlaşmayla, EVLİLİK, YOL, TARIM, ALET ve EYLEM alanlarına ilişkin anlamlar metonimiyle yapılandırılırken ÇEŞİTLİLİK, OLUŞUM / TÜREME ve KÜME / GRUP alanlarının yapılanmasına metafor ve metonimi birlikte rol oynamıştır. İncelemede tespit edilen metaforlar ve bunlara bağlı haritalanmalar şunlardır:

1. FARKLI OLMAK AYRILMAKTIR

adın “ayrı” → “farklı”

adna- “ayrılmak” → “farklı olmak”

adnat- “ayrı hâle getirmek” → “farklılaştırmak”

adın- “bir şeyin birine ayrı görünmesi” → “bir şeyin birine farklı gelmesi” → “şaşırmak”

adrok “ayırım” → “fark”

adroksuz “ayrimsız” → “farksız, aynı”

adırt “ayrılma, ayırım süreci” → “fark etme, ayırt etme”

adırt “fiziksel farklılık” → “farklılık, farklı özellik”

2. AYIRT ETMEK AYIRMAKTIR

adır- “ayırmaq” → “ayirt etmek”

adırsız “ayırmsız” → “farklı olmayan, aynı”

adırtla- “ayırmaq” → “ayirt etmek”

adırt- “ayırmaq” → “ayirt etmek”

3. ÖTEKİ OLMAK AYRILMAKTIR

adın “ayrı” → “farklı” → “başkası”

adın “ayrı” → “ve ayrıca”

4. ÜSTÜN/SEÇKİN/MÜKEMMEL OLMAK AYRILMAKTIR

adıncığ “ayrılmış olan” → “seçkin, üstün”

adrok “ayırım” → “üstünlük, fazilet, daha iyi, mükemmel”

adroklug “ayırımı” → “farklı” → “üstün, mükemmel”

adru- “ayrı olmak” → “olumlu nitelikler bakımından diğerlerinden üstün olmak”

adrul- “ayrılmak” → “üstün, mükemmel kılınmak”

adrıl- “ayrılmak” → “üstün, mükemmel olmak”

5. ÜSTÜN/KUTSAL OLMAK AYRILMAKTIR

adıncığ “ayrılmış olan” → “seçkin, kutsal”

6. MUHTEŞEM/HARİKA OLMAK AYRI OLMAKTIR

adıncığ “ayrı olan” → “muhteşem”

adıl “ayrı” → “mükemmel, harika”

7. ŞAŞIRTICI OLMAK AYRI OLMAKTIR

adın- “bir şeyin birine ayrı görünmesi” → “bir şeyin birine farklı gelmesi” → “şaşırmak”

8. DETAYLANDIRMAK AYIRMAKTIR

adır- “ayırmaq” → “bir fikri düşüneyi detaylandırmak, anlaşılır hâle getirmek”

adırt “ayırım yeri, ayrıntı” → “detay, ayrıntı”

adırtlıg “ayırımı” → “detaylı, ayrıntılı”

9. ANLAMAK AYIRMAKTIR

adırtla- “ayırmaq” → “anlamak”

adırtlan- “biri tarafından parçalara ayrılmak” → “ayirt edilmek”

10. BİRİNDEN YA DA BİR ŞEYDEN UZAKLAŞMAK AYRILIKTIR

adır- “bir nesneyi, maddeyi ayırmaq” → “bir kişiyi birinden uzaklaştırmak”

adırtla- “bir nesneyi, maddeyi ayırmaq” → “bir şeyi bir şeyden uzaklaştırmak”

adırtış “ayrılma, ayrılık” → “birinden ayrılma”

adrıl- “ayrılmak” → “birinin ya da bir şeyin yanından uzaklaşmak”

11. SEVİLEN BİRİNDEN ZORLA UZAKLAŞMAK AYRILIKTIR

adır- “bir maddeyi ayırmaq” → “seven birini sevdiğinden ayırmaq, koparmak”

adrıl- “ayrılmak” → “duygusal olarak zorla birinden ayrılmak”

12. ÖLÜM AYRILIKTIR

adır- “birini birinden zorla ayırmak” → “öldürmek”

adır- “bir maddeyi ayırmak” → “öldürmek”

adrıl- “birinden ayrılmak” → “ölmek”

adrın- “ayrılmak” → “ölmek”

13. SİYASİ BAĞIMSIZLIK AYRILIKTIR

adrıl- “ayrılmak” → “siyasal oluşumdan bağımsız olmak”

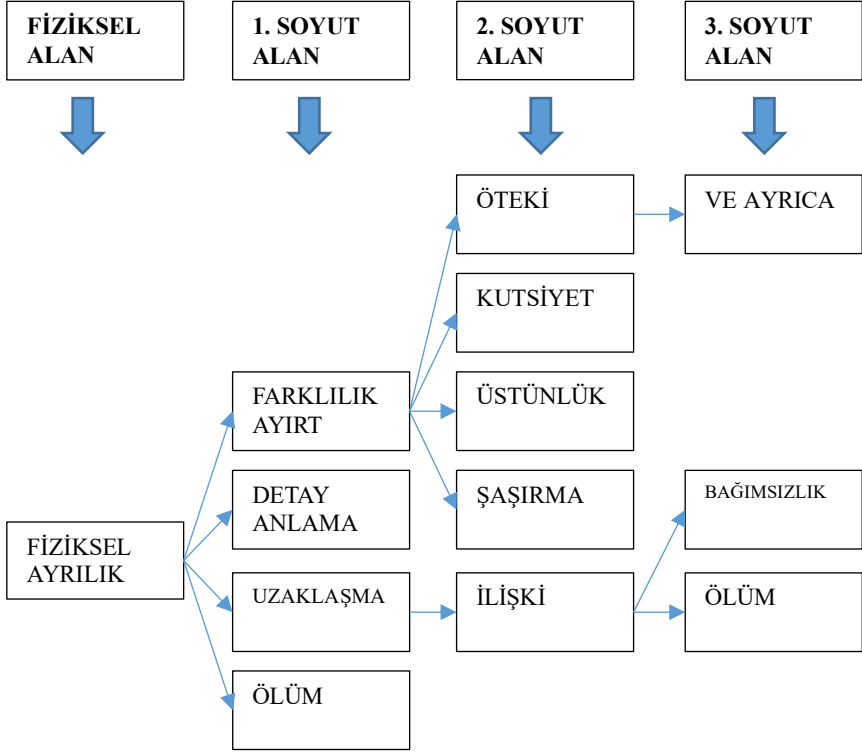
Sözcüklerin anlamları metaforlaşmalarına göre sınıflandırdığı gibi bu metaforlar da kendi aralarında gruplanabilmektedir. Bir diğer ifadeyle farklı görünen metaforlar aslında kendi içinde birtakım tutarlılıklara sahip olurlar (Lakoff & Johnson, 2015, s. 131-136). Görüldüğü üzere fiziksel alandaki AYRILIK imaj şeması farklı alandaki pek çok kavrama kaynak alan olarak hizmet etmiştir. Buna göre yukarıda görülen FARKLI OLMAK AYRILMAKTIR ve AYIRT ETMEK AYIRMAKTIR metaforları birbiriyle tutarlık göstermektedir. Bir nesne başka bir nesneden fiziksel olarak ayrılırsa artık iki farklı nesne haline gelmiş olur. Dolayısıyla bu nesneyi ikiye ayırmak aynı zamanda iki parça arasındaki farklılığın da bilincine varmak demektir. Diğer taraftan ÖTEKİ OLMAK AYRILMAKTIR, ÜSTÜN/SEÇKİN/MÜKEMMEL OLMAK AYRILMAKTIR ve ÜSTÜN/KUTSAL OLMAK AYRILMAKTIR metaforları da FARKLILIK kavramı bakımından FARKLI OLMAK AYRILMAKTIR ve AYIRT ETMEK AYIRMAKTIR metaforlarıyla ilişkilidir. Çünkü bir özelliği bakımından üstün olan bir varlık aynı zamanda üstün olduğu varlıktan bir farklılık da göstermiş olur. Ya da başkası olan bir kişi diğerinden farklılık gösterdiği için başkasıdır. Bir diğer ifadeyle farklı olan üstün ya da başkası olmayabilir ama üstün veya başkası olan her zaman farklıdır. Dolayısıyla sözcük ailesindeki farklılık ile ilgili anlamlar “üstünlük” anlamı içermezken üstünlük ile ilgili anlamlar “farklılık” anlamı içerebilmektedir. Örneğin bu yüzden *adın* zamiri “farklı” anlamı üzerinden “başkası” anlamını kazanmıştır. MUHTEŞEM/HARİKA OLMAK AYRI OLMAKTIR ile ŞAŞIRTICI OLMAK AYRI OLMAKTIR kendi arasında tutarlılık göstermektedir. Harika ve muhteşem bir derecede farklılığa sahip olan bir varlık aynı zamanda şaşırtıcı bir etkiye sahiptir. Dolayısıyla bu iki metafor birlikte şaşırtma alanını yapıya kavuşturmuş bulunmaktadır. Bu tahlile göre ÖTEKİ, ÜSTÜNLÜK/MÜKEMMELİK, KUTSİYET ve ŞAŞIRMA alanlarıyla ilgili anlamların soyutlaşma derecesi bakımından FARKLILIK alanındaki anlamlara göre daha ileri seviyede olduğunu söylemek mümkündür. Bunlardan başka fiziksel açıklığın soyut alandaki detay kavramına denk geldiği DETAYLANDIRMAK AYIRMAKTIR metaforu da ANLAMAK AYIRMAKTIR metaforuyla tutarlılık içerisindedir. Çünkü bir düşüncüyü detaylandırmak aynı zamanda o düşüncenin kişi tarafından anlaşılır hâle gelmesi anlamına gelmektedir.

Fiziksel ayrılığın BİRİNDEN YA DA BİR ŞEYDEN UZAKLAŞMAK AYRILIKTIR, SEVİLEN BİRİNDEN ZORLA UZAKLAŞMAK AYRILIKTIR, ÖLÜM AYRILIKTIR ve SİYASİ BAĞIMSIZLIK AYRILIKTIR metaforları da kendi arasında bir çeşit hiyerarşi içindedir. Bu hiyerarşiye göre en temel seviyede “birinden ya da bir şeyden uzaklaşma”, ikinci seviyede “sevilen birinden zorla ayrılma” ve son seviyede artık “ölüm” ve “siyasal bağımsızlık” kavramları gelmektedir. Dolayısıyla “birinden ya da bir şeyden uzaklaşma” daha temel seviyedeki bir soyut anlama işaret ederken “duygusal olarak ayrılma”, “ölüm” ve “siyasal bağımsızlık” alanlarıyla ilgili anlamlar çok daha ileri seviyedeki soyutlaşmalara dâhil edilebilir. Ayrıca ölüm kavramı olumsuz çağrışımlı ve korkusundan dolayı her zaman insan zihninde tabu bir kavram olarak yer

almıştır. Bundan dolayı dillerde ölüm kavramı ile ilgili anlamlar çoğu zaman örtmeceli olarak oluşturulur (Üstüner, 2009, s. 167). Burada da görüldüğü üzere ÖLÜM AYRILIKTIR metaforu *adı-* “öldürmek”, *adıl-* “ölmek” sözcüklerinde ölüm kavramının çağrıştırdığı olumsuz ve kötü çağrışımı kapatmıştır.

Aksan, sözcük ailesi içerisinde sonradan meydana gelen, yani varlığı başka bir takım kavram ve sözcüklerin varlığına bağlı olan sözcüklere “ileri öğeler” adını vermektedir (Aksan, 2000, s. 86). Aksan’ın Eski Türk yazıtlarında kökü bulunmayan türemiş yapılar için verdiği bu tanımlama anlamsal olarak varlığı başka dayalı olan anlam ve kavramlar içinde geçerli olabilir. Yani bu mantığa göre bir sözcüğün metinlerde tanıklanmayan anlamlarından sonra görülen ileri seviyedeki anlamları da “ileri öğe” olarak değerlendirilebilir. Dolayısıyla fiziksel anlamı ya da önceki anlamı bulunmayan metaforik ve metonimik anlamlar bir çeşit ileri öğedir. Buna göre tabloda görülen soyut alanların işaret ettiği anlamların sözcük ailesi içerisinde aynı zamanda ileri öğelere de işaret etmiş olduğu anlaşılır. Ya da ileri öğe denilen kavramın aslında ikincil ya da daha ileri seviyedeki metaforik ve metonimik birimlerden ibaret olduğunu söyleyebiliriz.

Sonuç olarak Eski Türkçede **ad-/*adı-* kökünden türeyen sözcüklerin işaret etmiş olduğu kavramsal alanların hepsi bir arada düşünüldüğünde “fiziksel olarak ayrılma” alanından sonra birinci soyut alanda farklılık-ayırma, detay-anlama, uzaklaşma; ikinci soyut alanda öteki, kutsiyet, üstünlük, şaşırma, ilişki ve son olarak üçüncü soyut alanda bağımsızlık ile ölüm kavramları yapıya kavuşturulmuştur. Görüldüğü üzere “ölüm” kavramı iki ayrı düzeyde hem birinci soyut alanda hem de dördüncü soyut alanda yapıya kavuşturulmuştur. Bu demek oluyor ki farklı kavramlar bir yanda çok ileri veya temel düzeylerde yapıya kavuşturulurken diğer taraftan aynı kavramlar da farklı düzeylerde yapılandırılabilir. Bu kavram alanlarının hiyerarşilerine göre kavram şeması şekil 5’teki gibi gösterilebilir.

Şekil 6: *ad-/*adı- Kökünden Türeyen Biçimlerin İşaret Etmış Olduğu Kavram Alanlar ve İlişkileri

Sözcük ailesi içerisindeki metonimik ilişkiler, bir diğer ifadeyle aynı alan içerisindeki ilişkiler de kendi içerisinde çeşitlilik göstermektedir. Aşağıdaki listede de görüleceği üzere FİZİKSEL PARÇA-FİZİKSEL BÜTÜN, FİZİKSEL PARÇA-SOYUT BÜTÜN, SONUÇ-NEDEN ve ÖNCELİK-SONRALIK metonimilerinde fiziksel bir kaynak/referans kavram üzerinden fiziksel bir bütüne ve daha geniş karmaşık ya da mental bir eyleme erişim sağlanmışken SOYUT PARÇA-SOYUT BÜTÜN ile NEDEN-SONUÇ metonimisinde ise metaforik ya da metonimik soyut bir kaynak/referans kavram üzerinden yine daha karmaşık ve soyut bir eyleme erişim sağlanmıştır:

1. FİZİKSEL PARÇA-FİZİKSEL BÜTÜN

adı “ayrık” → “çatallı, çatallanmış nesne”

*adı*ş “ayrım” → “yol ayrımı”

*adı*z “ayrılık” → “sulama kanalının dalı; sulama kanalıyla sınırlandırılmış arazi”

*ada*k *adı*ş- “ayak ayrışmak” → “yürümek”

2. FİZİKSEL PARÇA-SOYUT BÜTÜN

*butun*g *adı*ş- “bacağı ayrışmak” → “nahoş ve saygısızca oturmak”

3. SOYUT PARÇA-SOYUT BÜTÜN

*adı*rtla- “ayrıt etmek” → “analiz etmek”

adırtla- “ayırt etmek” → “araştırmak”

adırtlan- “ayırt edilmek” → “biri tarafından analiz edilmek”

adırtlan- “biri tarafından analiz edilmek” → “doktor tarafından muayene edilmek”

4. NEDEN-SONUÇ

adır- “seven birini sevdiğinden ayırmak, koparmak” → “evliliği bozmak”

5. SONUÇ-NEDEN

adır- “ayırmak” → “bir şeyi bir şeyden uzaklaştırmak” → “seçmek, tercih etmek”

adırtla- “ayırmak” → “bir şeyi bir şeyden uzaklaştırmak” → “seçmek, tercih etmek”

6. ÖNCELİK-SONRALIK

adırl- “birinden uzaklaşmak” → “kaçıp kurtulmak”

Son olarak aşağıda ortaya konulan anlam ilişkilerinde NEDEN-SONUÇ ilişkisiyle fiziksel alanın kendi sınırları içerisinde metonimik bir biçimde kaynak/referans kavram üzerinden hedef kavrama erişim sağlanmışken fiziksel alandaki bu kavramlar ve ilişkiler aynı zamanda SOYUT VARLIKLAR MADDEDİR metaforuyla da soyut alana aktarılmıştır.

1. NEDEN-SONUÇ

adın “ayrı” → “çeşitli, türlü”

adır- “ayırmak” → “gruplandırma”

adrok “ayrı” → “çeşitli, türlü”

adırl- “ayrılmak” → “bir şeyden türemek, oluşmak”

adırl- “ayrılmak” → “gruplanmak, bölümlenmek”

2. SOYUT VARLIKLAR MADDEDİR

adın “(fiziksel) çeşitli” → “(soyut) çeşitli, türlü”

adır- “(fiziksel) bölüp gruplamak → “(zaman vb. soyut) varlıkları bölüp gruplamak”

adrok “(fiziksel) çeşitli” → “(soyut) çeşitli”

adırl- “(fiziksel) bir şeyden türemek” → “(soyut) bir şeyden türemek, oluşmak”

adırl- “(fiziksel) bölümlenmek, gruplanmak” → “(soyut) bölümlenmek, gruplanmak”

Şuana kadar incelenen metafor ve metonimiye bağlı alan ilişkilerinden yola çıkarak Eski Türkçede **ad-/*adı-* kök biçiminden türeyen sözcüklerin işaret etmiş olduğu fiziksel AYRILMA imaj şemasının epistemolojik yapısı şu şekilde ortaya konulabilir:

- Bütün haldeki bir nesne/madde iki ya da daha fazla parçaya bölünüp ayrılarak birbirinden uzaklaşır.

- Ayrım esnasında maddenin üzerinde ilk önce bir girinti ve sonra tamamen iki madde arasında uzaklaşmaya bağlı olarak açıklık oluşur.

- Ayrılan bu parçalar birbirinden ayrılıp uzaklaştığı için artık farklılık gösterirler.

- Bir maddeden ayrılan diğer madde başka özellikleri bakımından da ayrıldığı maddeye benzerlik göstermektedir.

- Bu fiziksel ayrım insan bilincinde farklılık algısı oluşturur. Çünkü artık ayrılan parçalar birbirinden farklıdır.

- Ayrılan parçalar olumlu ya da olumsuz yönde bir değişim gösterebilirler ve bir parçadaki olumlu değişiklik diğer parçalardan onu daha üstün ve ayrıcalıklı kılar.

- Parçalardaki olumlu değişiklik çok fazla ise şaşırtıcı derecede bir mükemmellik algısı oluşturur ve insanda şaşkınlık yaratır.

- Farklı parçalara ayrılan madde artık çeşitlilik gösterir.

- Bir maddeden ayrılan parçalar aynı zamanda ayrıldıkları ana maddeden türemiş olurlar.

Bu epistemolojik yapıya göre kaynak alanın unsurları içe hedef alanın unsurları arasındaki eşleşme şu şekilde gerçekleşir:

Kaynak Alan (Fiziksel)	→	Hedef Alan (Soyut)
Ayırım	→	Fark
Ayrılan Madde	→	Öteki
Girinti	→	Detay ve Anlama
Ayrılma	→	Uzaklaşma/İlişki
Olumlu Ayırım	→	Üstünlük
Fazla Ayırım	→	Muhteşemlik ve Şaşıрма
Çeşitlilik	→	Çeşitlilik
Türeme/Oluşma	→	Türeme/Oluşma

Dolayısıyla sözcük ailesindeki soyut anlamları bağlı buldukları kavram alanlarına göre sınıflandırdığımızda aşağıdaki tasnif ortaya çıkmaktadır:

FARK, MENTAL AYRIM: *adın* “farklı”, *adna-* “farklılaşmak”, *adnat-* “farklılaştırmak, değiştirmek”, *adır-* “ayırt etmek”, *adrok* “fark”, *adroksuz* “farksız, aynı”, *adırt* “fark”, *adırsız* “farksız olmayan”, *adırtla-* “ayırt etmek”, *adırt-* “ayırt ettirmek, ayırt etmek”

ÖTEKİ: *adın* “öteki, diğer, -dAn başka”, “ve ayrıca”

ÇEŞİTLİLİK: *adın* “çeşitli, türlü”, *adrok* “çeşitli, türlü”

OLUŞUM: *adıl-* “bir şeyden türemek, oluşmak”

ŞAŞIRMA: *adınçığ* “muhteşem, harika”, *adıl* “muhteşem, harika”, *adın-* “şaşırmak”

ÜSTÜNLÜK: *adınçığ* “üstün, seçkin”, *adrok* “üstünlük, mükemmellik”, *adroklug* “üstün, mükemmel”, *adru-* “üstün olmak”, *adrul-* “üstün, mükemmel kılınmak”, *adıl-* “üstün, mükemmel olmak”

KUTSİYET: *adınçığ* “kutsal”

DETAY ve ANLAMA: *adır-* “detaylandırmak”, *adırt* “detay, ayrıntı”, *adırtlıg* “detaylı, ayrıntılı”, *adırtla-* “anlamak, analiz etmek; araştırmak”, *adırtlan-* “doktor tarafından muayene edilmek”

İLİŞKİ: *adır-* “ilişki ayırmak”, *adırsı* “birinden ayrılma” *adıl-* “ilişkidenden zorla ayrılma; kaçıp kurtulma; siyasal oluşumdan bağımsız olmak”

ÖLÜM: *adır-* “öldürmek”, *adıl-* “ölmek”, *adırın-* “ölmek”

Sonuç

Çalışmada Eski Türkçede **ad-/*adı-* kökünden türemiş sözcüklerin oluşturmuş olduğu kelime ailesi metafor ve metonimi kuramına göre kavram alanı ilişkileri bakımından ele alınmıştır. AYRILMA imaj şemasının Köktürk, Uygur ve Karahanlı sahasında metafor ve metonimi aracılığıyla birbirinden çok farklı kavram alanlarını yapıya kavuşturduğu görülmüştür. Sözcük ailesinde metaforlaşmalar tarihsel olarak Köktürk döneminden çok daha önce, henüz tanığı olmayan tasarı **ad-/*adı-* kök biçiminden itibaren başlamıştır.

Ontolojik seviyedeki NESNE ve AYRILMA imaj şemaları kendi fiziksel şematik yapısı içerisinde metaforlaşmayla soyut alandaki en temel ve birincil FARKLILIK, ÖTEKİ, DETAY, ÇEŞİTLİLİK, İLİŞKİ, UZAKLAŞMA, ÜSTÜNLÜK; mental alandaki AYIRT ETME, ANLAMA, ŞAŞIRMA, HARİKULADELİK, ÖLÜM; siyasi alanda BAĞIMSIZLIK ve din alanındaki KUTSALLIK kavramlarını yapılandırırken metonimi aracılığıyla da fiziksel alandaki YOL, ALET ve TARIMSAL VARLIKLARA erişim için referans kavram olarak hizmet etmiştir. Metafordaki değişmezlik ilkesi sayesinde AYRILMA imaj şemasının sözcük ailesinin bütününde en temel soyut alandan en ileri soyut alana kadar her seviyede korunmuş olduğu görülmüştür. Sözcük ailesi içerisindeki ÜSTÜNLÜK, KUTSİYET, ÖLÜM, İLİŞKİ, ÖTEKİ, BAĞIMSIZLIK alanlarıyla ilgili anlamlar metaforik hiyerarşiler aracılığıyla oluşmuş ileri seviye anlamlar olarak öne çıkmaktadır. Bu metaforik hiyerarşiler ve metonimik ilişkiler bir araya gelerek çeşitli anlam zincirleri oluşturmuş ve anlamlar çoğunlukla soyut alanlarda ilerlemiştir. Dolayısıyla sözcük ailesinin yüksek bir soyutlama derecesine sahip olduğu söylenebilir.

AYIRMA kavram alanıyla ve **ad-/*adı-* sözcük ailesi arasındaki ilişkilerin tarihsel, coğrafi ve kültürel olarak birbirinden farklı görülen Köktürk, Uygur ve Karahanlı dönemlerinin aslında bilişsel, zihinsel ve dilbilimsel anlamda birbiriyle çok daha derin, temel ve organik ilişkilere sahip olduğunu göstermektedir.

Kısaltmalar

Abh. Shō.	: <i>Abhidarmakośabhāṣya</i> bkz. (Shōgaito, 2014)
AH	: <i>Atebetü'l-Hakayık</i> bkz. (Arat R. R., 2006)
AYS VI	: <i>Altun Yaruk Sudur VI</i> bkz. (Ayazlı, 2012)
AYS VIII	: <i>Altun Yaruk Sudur VIII</i> bkz. (Çetin, 2020)
AYS X	: <i>Altun Yaruk Sudur X</i> bkz. (Gulcalı, 2021)
BT I	: <i>Berliner Turfantexte I</i> bkz. (Hazai & Zieme, 1971)
BT II	: <i>Berliner Turfantexte II</i> bkz. (Röhrborn, 1971)
BT III	: <i>Berliner Turfantexte III</i> bkz. (Tezcan, 1974)
BT V	: <i>Berliner Turfantexte V</i> bkz. (Zieme, 1975)
BT XIII	: <i>Berliner Turfantexte XIII</i> bkz. (Zieme, 1985)
Ç	: <i>Çoyr Yazıtı</i> bkz. (Özönder, 2006)
DKPAM:	<i>Daśakarmapathāvadānamālā</i> bkz. (Elmalı, 2016)
DLT	: <i>Dīvānu Lugāti 't-Türk</i> bkz. (Ercilasun & Akkoyunlu, 2015)
E	: <i>Yenisey Yazıtları</i> bkz. (Aydın, 2019)
ETŞ	: <i>Eski Türk Şiiri</i> bkz. (Arat, 1991)
HT I	: <i>Hsüan Tsang Biyografisi I</i> bkz. (Röhrborn, 1977)

- HT II : *Hsüan Tsang Biyografisi II* bkz. (Röhrborn, 1977)
 HtPar : *Hsüan Tsang Biyografisi Paris Nüshası* bkz. (Röhrborn, 1977)
 HtPek : *Hsüan Tsang Biyografisi Pekin Nüshası* bkz. (Röhrborn, 1977)
 Huast. : *Huastuanıft* bkz. (Özbay, 2014)
 KB : *Kutadgu Bilig* bkz. (Arat, 2019)
 Kuan : *Kuanşı im Pular* bkz. (Tekin Ş., 1993)
 KP : *Prens Kalyanam Kara Papamkara Hikâyesi* bkz. (Tulum & Azılı, 2015)
 KT : *Köl Tigin Yazıtı* bkz. (Aydın, 2022)
 M II : *Türkische Manichaica aus Chotscho II* bkz. (Le Coq, 1919)
 M III : *Türkische Manichaica aus Chotscho III* bkz. (Le Coq, 1922)
 Maitr : *Maitrisimit* bkz. (Röhrborn, 1977)
 Maitr. : *Maitrisimit Nom Bitig* bkz. (Tekin Ş., 2019)
 MaitrH XI : *Maitrisimit Hami Nüshası* bkz. (Shimin, Klimkeit, & Laut, 1988)
 MaitrH XV : *Maitrisimit Hami Nüshası* bkz. (Shimin, Klimkeit, & Laut, 1993)
 O : *Ongin Yazıtı* bkz. (Aydın, 2022)
 ShoRoshia : *Uighur manuscripts in St. Petersburg* (Röhrborn, 2010)
 ShōUighAbhi : *Uighur Abhidharma Texts* bkz. (Shōgaito, 2008)
 Suv : *Suvarṇaprabhāsa* bkz. (Röhrborn, 1977)
 Tes : *Tes Yazıtı* bkz. (Aydın, 2021)
 TT I : *Türkische Turfan-Texte I* bkz. (Bang & Gabain, 1929)
 TT III : *Türkische Turfan-Texte III* bkz. (Bang & Gabain, 1930)
 TT V : *Türkische Turfan-Texte V* bkz. (Bang & Gabain, 1931)
 TT VI : *Türkische Turfan-Texte VI* bkz. (Bang, Gabain, & Rachmati [Arat], 1934)
 TT VII : *Türkische Turfan-Texte VII* bkz. (Rachmati [Arat], 1937)
 TT VIII : *Türkische Turfan-Texte VIII* bkz. (Gabain, 1954)
 TT X : *Türkische Turfan-Texte X* bkz. (Gabain, 1959)
 U II : *Uigurica II* bkz. (Müller, 1911)
 U III : *Uigurica III* bkz. (Müller, 1922)
 UW : *Uigurisches Wörterbuch* bkz. (Röhrborn, 1977)

Kaynakça

- Ağca, F. (2015). Eski Türkçe kö:k teñri ve kö:k kalık ikilemeleri üzerine. *Türkbilig*, (30), 201-222.
- Aka, M. (2022). *Metafor ve metonimi kuramını göre Eski Türk yazıtlarında kavram alanı ilişkileri*. (Doktora Tezi). Elazığ: Fırat Üniversitesi.
- Aksan, D. (2000). *En Eski Türkçe'nin izlerinde*. İstanbul: Simurg Yayıncılık.
- Aksan, D. (1971). Kelimebilimi ve anlambilimi ölçülerinden yararlanarak bir yazı dilinin eksikliğini saptama yolları I: Kavram alanı – kelime ailesi ilişkileri ve Türk yazı dilinin eskiliği üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, (19), 253-262.

- Arat, R. R. (1991). *Eski Türk şiiri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (2006). *Edip Ahmed B. Mahmud Yükneki: Atebetül-Hakayık*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (2019). *Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacip*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları.
- Ayazlı, Ö. (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, E. (2019). *Sibirya'da Türk izleri: Yenisey yazıtları*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Aydın, E. (2021). *Uygur yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Aydın, E. (2022). *Orhon yazıtları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Azılı, K., Koç, A. T. (2021). Kavramsal metafor örneği olarak ağır ve Eski Türkçede bir kavramsal harita denemesi. *Türkbilig*, (41), 55-70.
- Bang, W. (1925). Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut. Dritter Brief: Vorläufiges über die Herkunft des türk. Ablativs. Nebst: Np. asan „leicht“ usw. *Ungarische Jahrbücher*, (5), 392-416.
- Bang, W. (1930). Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut. Fünfter Brief: Lautliches. – allzu Lautliches. *Ungarische Jahrbücher*, (10), 16–20.
- Bang, W. (1934). Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut. Siebter Brief: Neue Ansichten – neue Einsichten?. *Ungarische Jahrbücher*, (14), 193–214.
- Bang Kaup, W. (1980). *Berlin'deki Macar Enstitüsünden Türkoloji mektupları*. (Ş. Tekin, Çev.). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Bang, W., Gabain, A. von. (1929). *Türkische Turfan-Texte I*. Berlin: ABAW.
- Bang, W., Gabain, A. von. (1930). *Türkische Turfan-Texte III*. Berlin: ABAW.
- Bang, W., Gabain, A. von. (1931). *Türkische Turfan-Texte V*. Berlin: ABAW.
- Bang, W., Gabain, A. von, & Rachmati, G. (1934). *Türkische Turfan-Texte VI*. Berlin: ABAW.
- Buran, A. (2006). Kelime, kavram alanı ve kelime ailesi bakımından Türkçede bayram. (A. B. Alptekin Ed.) içinde, *Saim Sakaoğlu'na Armağan* (s. 599-608). Konya: Kömen-SOTA Yayınları.
- Can, M. (2018). *Dilbilgiselleşme ve Eski Uygurca edatlar*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Cienki, A. (1998). STRAIGHT: an image schema and its metaphorical extensions. *Cognitive Linguistics*, 9(2), 107–150.
- Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Croft, W. (2003). The role of domains in the interpretation of metaphors and metonymies. R. Dirven, & R. Pörings içinde, *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast* (s. 161-207). Berlin-New York: Mouton de Gruyter.
- Çetin, E. (2020). *Altun Yaruk VIII. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dancygier, B., Sweetser, E. (2014). *Figurative language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elmalı, M. (2016). *Daşakarmapathāvadānamālā*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2020). *Kutatgu Bilig grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Ercilasun, A. B., & Akkoyunlu, Z. (2015). *Kaşgarlı Mahmud Dîvânü Lugâti'î- Türk (Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (1991). *Old Turkic word formation a functional approach to the lexicon*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Evans, V., & Green, M. (2006). *Cognitive linguistics: an introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Gabain, A. von. (1954). *Türkische Turfan-Texte VIII*. Berlin: Akademie Verlag.
- Gabain, A. von. (1959). *Türkische Turfan-Texte X*. Berlin: Akademie Verlag.
- Gabain, A. von. (2007). *Eski Türkçenin grameri*. (M. Akalın, Çev.) Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gibbs, R., & Colston, H. (1995). The cognitive psychological reality of image schemas and their transformations. *Cognitive Linguistics*, 6(4), 347-378.
- Gulcalı, Z. (2021). *Altun Yaruk X. kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hazai, G., & Zieme, P. (1971). *Fragmente der uigurischen Version des "Jin'gangjing mit den Gathas des Meister Fu"*. Berlin: Akademie Verlag.
- Johnson, M. (1987). *The body in the mind: the bodily basis of meaning, imagination, and reason*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Kövecses, Z. (2010). *Metaphor*. Oxford: Oxford University Press.
- Kövecses, Z., & Radden, G. (1998). Metonymy: developing a cognitive linguistic. *Cognitive Linguistics*, 1(9), 37-77.
- Lakoff, G. (1987). *Women, fire, and dangerous things*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Lakoff, G. (1993). The contemporary theory of metaphor. A. Ortony içinde, *Metaphor and Thought* (s. 203-251). Cambridge: Cambridge University Press.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (2015). *Metaforlar: hayat, anlam ve dil*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Lakoff, G., & Turner, M. (1989). *More than cool reason: a field guide to poetic metaphor*. Chicago: University of Chicago Press.
- Le Coq, A. (1919). *Türkische Manichaica aus Chotscho II*. Berlin.
- Le Coq, A. (1922). *Türkische Manichaica aus Chotscho III*. Berlin.
- Müller, F. (1911). *Uigurica II*. Berlin.
- Müller, F. (1922). *Uigurica III. Uigurische Avadana-Bruchstücke (I-VIII)*. Berlin.
- Özbay, B. (2014). *Huastuanift: Manihaist Uygurların tövbe duası*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Özönder, F. S. (2006). Çöyr yazıtı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 3(3), 108-124.
- Rachmati, G. (1937). *Türkische Turfan-Texte VII*. Berlin: Akademie der Wissenschaften.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII, 1.
- Röhrborn, K. (1971). *Eine uigurische Totenmesse*. Berlin: Akademie Verlag.
- Röhrborn, K. (1977). *Uigurisches Wörterbuch Sprachmaterial der Vorislamischen Türkischen Texte aus Zentralasien* (Cilt 1 a-arıg). Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.

- Röhrborn, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung. I. Verben. Band 1: ab- – äzüglä-*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Röhrborn, K. (2015). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien. Neubearbeitung. II. Nomina – Pronomina – Partikeln. Band 1: a – asvık*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- Shimin, G., Klimkeit, H. J., Laut, J. P. (1988). “Das Erscheinen des Bodhisattva”. Das 11. Kapitel der Hami-Handschrift der Maitrisimit. *AoF*, (15), 315-366.
- Shimin, G., Klimkeit, H. J., Laut, J. P. (1993). “Das Erlangen der unvergleichlichen Buddhawürde”. Das 15. Kapitel der Hami-Handschrift der unvergleichlichen Buddhawürde. *AoF*, (20), 182-234.
- Shōgaito, M. (2008). *Uigurubun Abidaruma ronsho no bunkengakuteki kenkyū. Uighur Abhidharma texts: a philological study*. Kyōto.
- Shōgaito, M. (2014). *The Uighur Abhidarmakośabhāṣya preserved at the museum of ethnography in Stockholm*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Şirin, H. (2016). *Eski Türk yazıtları söz varlığı incelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Taş, İ. (2015). *Kutadgu Bilig’de söz yapımı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Ş. (1993). *Kuanşi im Pusar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, Ş. (2019). *Maytrisimit: Burkancıların mehdisi Maitreya ile buluşma Uygurca iptidai bir dram*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Tekin, T. (2013). Notes on old Turkic word formation. E. Yılmaz, & N. Demir (ed.) içinde, *Makaleler 2 Tarihi Türk Yazı Dilleri* (s. 401-435). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tezcan, S. (1974). *Das uigurische Insadi-Sūtra*. Berlin: Akademie Verlag.
- Tulum, M. M., Azılı, K. (2015). *Eski Uygurca Edgü Ögü Tigin Anyıg Ögü Tigin Burkancı seyirlik eser*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- Türk Dil Kurumu. (t.y.). *Ayrıcalıklı. Güncel Türkçe sözlük içinde*. (2024, 1 Mayıs). Erişim Adresi: <https://sozluk.gov.tr/>
- Üstüner, A. (2009). Örtmece sözlerle ilgili terimler. *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 4(8), 166-176.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen*. Göttingen: Göttingen University Press.
- Zieme, P. (1975). *Manichäisch-türkische Texte*. Berlin: Akademie Verlag.
- Zieme, P. (1978). Zur Lexikographie des Alttürkischen. *Orientalistische Literaturzeitung*, (73), 325-330.
- Zieme, P. (1985). *Buddhistische Strabreimdichtungen der Uiguren*. Berlin: Turnhout: Brepols.